

Экономикалық шолу

**Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі
№4, 2015**

Мазмұны

Проблемалар мен пайымдаулар

Ахметжанов Д.М. Қазақстан Республикасының төлем жүйесін дамыту перспективалары.....	3
Оразалин Р.Ж. Қазақстан Республикасы Ұлттық қорының еліміздің экономикалық өсуін қамтамасыз етудегі рөлі.....	8
Чернявский Д.О. Долларлану.....	13
Әлібекова А.М. Өтімділік тәуекелін модельдеу. Екінші деңгейдегі банктердің өтімділік тәуекелін талдауға арналған стресс-тестілеу әдістемесін пайдалану.....	21
Худякова А.В. Халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру бойынша филиалдың жұмыс әдістері	26
Сугиров Н.А. Қаржы қызметін тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың кейбір мәселелері.....	31

Әдістеме

Құрманиязов Т.Қ. Кірістерді жылыстатуға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жасау мақсатында банктердегі ішкі бақылауға қойылатын талаптар.....	36
Иманғазина А.К. Бірмезеттік төлемдер. Қазақстанның бөлшек сауда нарығын дамыту перспективалары.....	50

Экономика және қаржы нарығы: аймақтық аспектілер

Абдрахманов К.Т., Смагулов Б.С. Павлодар облысының кредит және депозит нарығы.....	55
Ермеков А.Қ. Атырау облысының қаржылық емес секторының кезекті мониторингінің қорытындылары.....	60
Төлепбергенов Д.А. Жамбыл облысы экономикасының нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін жүргізу туралы.....	66
Дан Е.И. Батыс Қазақстан облысында қолма-қол ақшасыз есеп айырысуды дамыту.....	71

Мақалалар авторларының ой-пікірлері Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің ұстанымымен бір-біріне сай келмеуі мүмкін

Қазақстан Республикасының төлем жүйесін дамыту перспективалары

Ахметжанов Д.М. – «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Атырау филиалының бухгалтерлік есеп бөлімінің басшысы – бас бухгалтер.

Төлем жүйесі – төлем жүйесінің қатысушылары арасында ақша төлемдері мен аударымдарын жүргізуді қамтамасыз ететін рәсімдердің, технологиялардың, инфрақұрылымдардың, құжаттамалардың және ұйымдастыру-техникалық іс-шаралардың жиынтығы [1]. Төлем жүйесінің дамуы оның барлық бөліктерін тұрақты жетілдіру, жаңарту және өзектендіру болып түсіндіріледі. Бұл мақалада қолданылатын шаралар және басқарушылық шешімдердің нәтижесіндегі жағымды және жайсыз салдарды зерделеу мақсатында Қазақстанның төлем жүйелерінің түрлі бағыттары бойынша даму перспективалары қарастырылады.

Төлем жүйелері – қаржылық нарықтар инфрақұрылымының нәтижелілігін қамтамасыз етудің маңызды механизмі. Басқа да мағыналы техникалық жүйелер секілді тәуекелдерге ұшыраған. Төлем жүйелерін құрудағы кәсіби емес жобалаумен болатын жиі іркілістер жағдайында немесе төмен функционалмен, қауіп-қатерге тек жүйеге қатысушылар ғана емес, сонымен қатар елдің барлық қаржы саласы да ұшырады. Осыған байланысты, дамыған, тиімді және мемлекеттің тұрақты төлем жүйелері қаржы жүйесінің жұмысын қамтамасыз етеді.

Қазақстанның төлем жүйелерінің жүйелік мағыналы төлем жүйелерінің Өзекті қағидаттарына¹ (бұдан әрі – Өзекті қағидаттар) өткен он жылдықта жеткен сәйкестігі соңғы саты болып табылмайды. Сонымен бірге, аударылған қаржы көлемінің тұрақты өсуі, транзакциялар және елдің төлем жүйелеріне қатысушылар санының көбеюі, олардың үздіксіз жетілдіруіне және өркендеуіне міндеттейді.

Осы мақалада қарастырылған сұрақтар шеңберіне Қазақстанның төлем жүйелерінің базалық негіздері кірді – сенімділік, тәуекелдерді басқару, қауіпсіздік, қадағалау (оверсайт) және төлем жүйелері қатысушылары мен операторларының өзара іс-әрекеті.

Сенімділік. Осы компонент кез келген елдің төлем жүйелеріндегі негізгісі болып табылады. Төлем жүйесінің сенімділігі барынша рұқсат етілген мерзімде пайдаланушылардың арасындағы кепілдік берілген ақша аударуда аударымдарды тиісті деңгейде қорғауды қамтамасыз етумен, сондай-ақ жүйенің жеке компоненттерінің жұмысының үзіліссіздігімен көрінеді.

Төлем жүйесінің операциялық сенімділігі бағдарламамен қамтамасыз ету жиынтығының үздіксіз жұмысында. Сондықтан операциялық сенімділіктің деңгейін көтеру мақсатында (соның ішінде ағымдағы операциялық күндегі ақпаратты өңдеуді аяқтау үшін) синхронизацияланылған резервтегі жабдықпен қатар, үшінші - төлем жүйелерінің жұмыс жасауын қолдайтын талғаулы мүмкіндікті, абсолютті тәуелсіз негізгі және резервтегі нұсқалары болуы қажет. Бұл ретте, төлем жүйесінің жұмыс компоненттерінің балама нұсқасы резервтегіге ұқсас деңгейі биік орнықтылықпен, технологиялық дамушылықпен және өзектілігімен қамтамасыз етілуі тиіс.

Төлем жүйесіндегі операциялық сенімділікті қамтамасыз етуде материалдық емес актив - бағдарламамен қамтамасыз ету үлкен рөл атқарады (бұдан әрі - БҚ). Операциялық жүйе құрамына, дерекқорды басқару жүйесі және қолданбалы БҚ енетін көпфункционалды БҚ өзектілікті жоғалтуға және қорғаныштық деңгейінің төмендеуіне тез ұшырайды, сондықтан ол:

- осы БҚ сызығында жаңа және бейімделген тұспалға (алдын ала тестілеу міндетті түрде),

¹ Жүйелік мағыналы төлем жүйелер үшін өзекті қағидаттар халықаралық есептесулер Банкінің төлеу және есепті жүйелері жөніндегі Комитетімен жасалған және осы саладағы халықаралық стандарттарға жатады.

- төлем жүйелері ресурстарына сыртқы/ішкі пайдаланушылар жағынан рұқсат етілмеген қол жеткізуден ең жоғары қорғаныс дәрежесіне ие болуы керек.

Көрсетілген бағыттардың өркендеуі үшін, БҚ жөніндегі жаңартулар және жаңа тұспалдардың шығуына тұрақты бақылау жүргізіп отыру керек. Жаңа және жұмыс жасайтын БҚ сатып алу мақсатында келісімшарттарды, мәмілелерді барлық тараптар бойынша қауіпсіздік саясатын сақтау туралы уағдаласқан және өздерін көрсете білген іскер бағдарламалық өнімдерді өңдеушімен шарттар жасау керек (елдің төлем жүйелері ерекшелігін есепке ала отырып).

Төлем жүйесінің сенімділігіне қызметкерлердің жоғары біліктілігінің үлесі зор. Бұл ретте, қызметкерлер тиісті білімімен және жұмыс тәжірибесіне ие болуымен бірге төтенше жағдайлардағы төлем жүйелерінің тиісті жұмыс жасауын қамтамасыз етуге міндетті, өз құзыреті және қызметтік міндеттері шеңберінде әр түрлі стресс жағдайында дұрыс шешім қабылдауы керек. Ол үшін қызметкерлер өз білім деңгейін үнемі жоғарылатуы және жүйенің басқа қатысушыларымен үйлесімді жұмыс жасауы керек. Төлем жүйесінің жеке элементінің ішінде қызметкерлердің өзара алмасуы міндетті болып табылады.

Төлем жүйелерінің жұмысында кездесетін проблемалық мәселелерді анықтау және оларды жою мақсатында кезеңді тестілеулер және жасанды құралған шиеленісу жағдайларына қатыса алады.

Тәуекелдерді басқару. Төлем жүйелерінің даму деңгейіне тәуекелдерге тән тиімді басқару, яғни тәуекелді сәйкестендіру және талдау процесі, ары қарай оларды жою немесе барынша азайту жөнінде тиісті өлшемдерді қабылдаумен тікелей ықпал етеді.

Тәуекелдерді сәйкестендіру төлем жүйесіне немесе оның жеке элементіне негативті ықпал ететін келеңсіз оқиғалардың тізімін құрастыру болып түсініледі. Қазақстанның төлем жүйелерінде, басқа елдердегідей, тәуекелдердің келесі түрлері теңестірілген:

- өтімпаздық тәуекелдік (тараптардың біреуінде жеткіліксіздік салдарынан қаржы міндеттемелерінің уақтылы және толық орындалуының мүмкін еместігі, бірақ әлеуетті ықтималдықпен алған міндеттемелерді болашақта орындау);

- несие тәуекелдігі (белгіленген мерзімге және келешекте тараптың қаржы міндеттемелерін толық орындауының мүмкін еместігі);

- операциялық тәуекелдік (операциялық қателер, техникалық ақаулар және тағы басқалар салдарынан өтімпаздық тәуекелдік немесе кредиттік тәуекелдің пайда болуы (күшеюі));

- қауіпсіздік тәуекелдік (төлем жүйесі компоненттерінің тұтастығы, конфиденциалдығы және ашықтығының төлем жүйесі қатысушылары немесе үшінші тараптар жағынан бұзылуы);

- жүйелік тәуекелдік (ықтималдық тараптардың біреуінің өз қаржы міндеттемелерін немесе төлем жүйесіндегі іркілісті орындау қабілетсіздігінің төлем жүйесінің басқа қатысушыларының міндеттемелерін уақтылы атқармауына әкелу);

- құқықтық тәуекелдік (төлем жүйесі туралы құқықтық базаның дамымауы салдарынан өтімпаздық немесе несие тәуекелдігінің пайда болуы (күшеюі)) [1].

Төлем жүйесі тәуекелдерін нәтижелі талдау, тәуекелдерді ауқымды ықтималдық бағалау үшін бар деректерді жүйелі түрде пайдалану оның кемшіліктері және салдарын үнемі барлап байқау үшін керек. Талдау әр түрлі тәуекел өткізген жағдайдағы барынша зиянды анықтауы, сонымен бірге (әдісті таңдаумен және әсердің тетіктері) тәуекелмен басқару механизмін анықтауы керек. Бұдан басқа, тәуекелдерді талдау уәкілетті тұлғалардың тиімді және уақтылы шешімдерінің ары қарай қабылдануына мүмкіндік туғызады.

Жүйенің осы компонентінің маңызды факторы тәуекелді бағалаудың сапалы және сандық талдауы болып табылады. Ең алдымен сапалық талдау тәуекелдердің пайда болуының жағдайларын анықтауы және олардың негіздерін бағыттауы керек. Сапалық талдаудың нәтижелерін бір немесе тәуекел тобының шама мәндерінің есептеулері жолымен орындалатын сандық талдауды жүзеге асыру үшін бастапқы деректер түрінде қолдануға болады және т.б. Талдаудың осы әдісін елдің төлем жүйелеріне қолдана отырып,

халықаралық тәжірибедегі өзі кепілдеме берген әдістерді қолдану керек: аналитикалық, статистикалық әдіс, сараптау бағалау әдісі және ұқсас әдістер. Бұл ретте, тәуекелді бағалаудың әр түрлі түсіндірілуі, олардың бірыңғай жіктелуін түсіндіреді – төмен (рұқсат етілген), орташа (сыни), жоғары (рұқсат етілмеген).

Тәуекелдерді басқаруда тәуекелдерді азайту немесе жою, олардың мониторингі және бақылау жөнінде тиісті шешімдердің қабылдануы өзекті аспекті болып табылады. Көрсетілген әрекеттер келесі дәйектілікте орындалуы керек:

- тәуекелдерді басқару (әдіс және әсердің тетіктері) механизмін таңдау;
- таңдалған стратегияны іске асыру;
- нәтижені бекіту.

Тәуекелдерді басқару механизмін таңдауда жою немесе барынша азайту салдарын, олардың пайда болу мүмкіндігінің әр түрлілігіне байланысты оны бірыңғай формуламен іріктеп алудың болмайтынын түсіну керек. Төлем жүйелері тәуекелдерінің келтірілген түрлері бөлігінде, келесі жіктеу: рұқсат етілген - құқықтық тәуекел, сыни - өтімпаздық және несие тәуекелдіктері, рұқсат етілмеген – қауіпсіздік, операциялық және жүйе тәуекелдері. Осылайша, басқарушылық шешімдерді қабылдауда, басымдық қауіпсіздік, операциялық және жүйелік тәуекелдеріне беріледі. Қабылдау барысында әр түрлі өлшемдердің екпіндерін ары қарай қою (жоғары бағалаудан төменге дейін) тәуекелдердің түрлерін жіктеумен тікелей байланысты.

Төлем жүйелеріндегі тәуекелдерді басқаруда уәкілетті тұлға қабылдаған бақылау шаралары ерекше рөл атқарады: алдын ала, түзету, табылу өлшемдері. Төлем жүйесі тараптарының барлық ынталы адамдары үшін өте қолайлы өлшем жеке алғанда тәуекелдерді ескертуге бағытталған әрекеттердің кешені – алдын ала ескерту шаралары болып табылады. Алдын ала шараларды бақылау шараларының басқа түрлерімен салыстырғанда артықшылығы, әлеуетті тәуекелдерді олар жүзеге асырылғанға дейін анықтау мүмкіндігін көрсетеді. Егер (соның ішінде деректердің тұтастығының, конфиденциалдығының және ашықтығының бұзылуы) жүйенің қауіпсіздік саласында тараптардың өз қаржы міндеттемелерін уақытында және толық орындамау жағдайларына, азғантай іркілістерді қоспағанда жалпы бақылау орнатылса, төлем жүйесінің тәуекелдерінің алдын алу шаралары оң нәтиже береді.

Тәуекелдердің аталған түрлеріне қатысты қабылданған, қабылдаушы тұлғалар жауапкершілік алатын, басқарушылық шешімдер нақты салдарға әкелетінін есепке алу маңызды. Қабылданған/қабылданбаған шаралардың әсері, тәуекелдердің салдары және анықтау дәлдігінің арасындағы тікелей өзара байланыс туралы ұмытпау керек, сондай-ақ сол өлшемдердің тәуекелге қарсы міндеттерін және тағы басқа талап әрекеттерін белгілейтін нормативтік құжаттың бар болуы кез келген мемлекетке тиімді төлем жүйе тәуекелдерін басқаруға тән мүмкіндік туғызады.

Тәуекелдердің әр түрлі типтерінің салдарынан сақтап қалу, зиянның барынша азаюы және төлем жүйелерінің төңіректегі қазіргі әлемнің болмысына сәйкес келуі, бағытталған ескертпе әрекеттер өзара тұрақты болуы керек.

Қауіпсіздік. Жоғарғы технологиялар дәуірінде төлем жүйелерінің компоненттері өзектілігін ешқашан жоғалтпайды. Төлем жүйелерінің қауіпсіздік деңгейінің өркендеуі оның тәуекелге тән ықтималдық дәрежесінен және салдар ауқымының өткізу жағдайынан басталады. Сонымен бірге, төлем жүйесінің әр түрлі элементінің әлсіз орны қандай аспектіте екенін, жүйе қауіпсіздігінің осал және қауіпті факторларының бар болуын анықтау керек.

Өзекті қағидаттарға сәйкес ресми ресімделген және айқын нақтылы қауіпсіздік аясындағы саясат төлем жүйелері қауіпсіздігінің негізі болып табылады. Мысалы, қауіпсіздік саясаттың негізгі критерийлері күшін жою, ашықтық, есеп берушілік, конфиденциалдылық, толықтық, тең заңды болу, мүмкін еместік саналы коммерциялық стандарттарға сәйкес болуы керек. Олардың бөлшегі төлем жүйесінің ерекшеліктеріне, оның жұмыс саласына және оны пайдаланушылардың қажеттіліктеріне тәуелді болады, сонымен қатар оператордың

жүйесіне, қатысушыларға, клиенттерге және қадағалау органдарына сенім қалыптастыру үшін жеткілікті қатаң болуы керек [3].

Төлем жүйелерінің қауіпсіздігін өркендету жөніндегі қарқынды жұмыстың бағыты:

- оның қатысушыларының арасындағы жүйе қауіпсіздігі жауапкершілігінің салаларын шектеу;

- жүйе қауіпсіздігінің барлық құрамын нығайту (әрбір құрамға жеке ықпал етумен оның өркендеуі және жетілдіруі жөнінде);

- қауіпсіздік тәуекеліне қатысты бағалы талдауды және тағы басқа шараларды жүзеге асыру.

Жүйенің осы компонентінің маңызды құрамы ақпараттық қауіпсіздікпен қамтамасыз ету - ақпаратты қорғау жөніндегі ұйымдастыру-техникалық шаралардың жиынтығы және төлем жүйелерін және оның қатысушыларын қасақана немесе қасақана емес залал келтіруден қорғайтын инфрақұрылым болып табылады. Ақпараттық заң ережесінің негізгі қасиеттеріне, құпиялылық, ашықтық және тұтастық, сүйене отырып, ақпараттық қауіпсіздік деңгейін жетілдіру қажет.

Төтенше жағдайдан болған ақпараттық қауіпсіздік қаупі кезінде, жұмысты әдеттегі қалпына келтіруге бағдарланған жүйенің ресурстарын (негізгі немесе резервтегі) пайдалану түрінен тәуелсіз игерілген әрекеттер жоспарының бар болуы міндетті.

Ақпараттық қауіпсіздікті көтеру үшін алдыңғы жұмыс шегінімі жөніндегі БҚ мүмкіндігінен тысқары, оның сәтсіз жаңаруы немесе ауысым жағдайда керек тұспалға тез қайтаруы мақсатында белгілі датаға немесе уақыт аралығына (ай, тоқсан, жыл) дерекқордың қосымша көшірмелерінің бар болуы артық етпейді.

Бұдан басқа, қауіпсіздіктің барлық элементтері қаржылық нарықтың бизнес-ортасының өзгерістерін, төлем жүйелері реформаларын немесе басқа өзгерістерін күтпей жүйелі түрде тестілеуден өтуі керек.

Қадағалау (оверсайт) және қатысушылар мен төлем жүйелері операторларының өзара іс-әрекет деңгейі. Төлем жүйелерін сапалы қадағалау негізінен тұтастай алғандағы жүйенің тиімділігі және сенімділігіне жұмылдырылуы керек. Халықаралық тәжірибеде бұл рөл еліміздің орталық банкіне жүктелген. Қазақстанда да Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкіне бірқатар міндеттер жүктелген, солардың бірі - төлем жүйелерінің жұмыс жасауын қамтамасыз ету. Ұлттық Банк Қазақстан Республикасы аумағындағы төлемдер және ақша аударымдар, төлем жүйелерінің жұмысын жүзеге асыру, тиімділік және сенімділікті қамтамасыз етуге бағытталған нормативтік құқықтық актілерді қабылдайды. Төлем жүйелерін қадағалау (оверсайт) - Ұлттық Банк төлем жүйелерінің Қазақстан республикасы заңнамасымен реттелген тиімді, қауіпсіз және үздіксіз жұмыс жасауды қамтамасыз ету мақсатында іске асатын қызметі. Одан басқа, Ұлттық Банк өкілеттіктерінің және функцияларының тізбесіне пайдаланушылар арасындағы ақша аударымдарын өткізуді қамтамасыз ететін төлем жүйелерімен банкаралық ақша аударымдарының қазақстандық теңгеде жүзеге асыру, банкаралық клиринг, қадағалауды (оверсайт) реттеу және жүзеге асыру кіреді [1]. Төлем жүйелерін қадағалау аясындағы негізгі векторлар жана төлем құралдары туралы кіріспе, жүйенің техникалық мүмкіндіктерінің өркендеуі, тұтынушы құқығын қорғау жөніндегі үздіксіз жұмыс және заң шығарушылық қызмет болып қалады.

Қатысушылар және төлем жүйелерінің операторлары арасындағы тығыз байланыс оның өркендеуіне мүмкіндік туғызады. Бұл ретте өзара іс-әрекет реверстік болуы керек, яғни тараптардың өзара бастамасы - жүйе қатысушыларының қарсы бағытының болуы. Тараптардың мұндай өзара іс-әрекеті жүйеге сенім білдіруге және болуы мүмкін тәуекелдерден нақты қорғанышты сезінуге, сонымен қатар төлем жүйесінің жеке элементтерінің қалған шешілмеген сұрақтарын айқындауға мүмкіндік береді.

Қорытындысында атап өтсек, газырдың соңғы ширегінде егеменді мемлекет ретіндегі Қазақстанның тарихымен байланысты, төлем жүйелерінің өркендеуінің төңірегінде ауқымды жұмыстар атқарылған, үлкен сенімділік пен ел ішінде және оның шегінен тыс қауіпсіздік төлемдер мен ақша аударымдарын қамтамасыз еткен, сонымен

бірге «Төлемдер және ақша аударымдар» туралы Қазақстан Республикасы заңын қоса алғанда бірқатар маңызды нормативтік құқықтық актілер жасалған. Мемлекеттің төлем жүйелерін өркендету жұмысы, жетістіктерге жетсе де, әлі де жалғасын таба бермек. Төлемдер және ақша аударымдар төңірегінде кең көлемдегі мүмкіндіктер пайда болды. Қазіргі мезгілде төлем жүйелерін дамытудың жаңа перспективалары ашылды. Болашақта Ұлттық Банк төлем жүйесін барлық қатысушылардың мүдделерін есепке ала отырып жетілдіруді және дамытуды, халықаралық стандарттарға барынша сәйкес болуын қамтамасыз етуді жоспарлайды.

Әдебиет тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі не оның еншілес ұйымы операторы болатын төлем жүйелерінің жұмыс істеу қағидаларын бекіту туралы» 2012 жылғы 24 тамыздағы №265 қаулысы;

2. Core Principles for Systemically Important Payment Systems (Жүйелі маңызды төлем жүйелерінің өзекті мәселелері). Дайындаушы: Халықаралық есептеу Банкінің төлем және есептеу жүйесі Комитеті (www.bis.org/cpmi/publ/d43.pdf);

3. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 наурыздағы №2155 «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» Заңы;

Қазақстан Республикасы Ұлттық қорының еліміздің экономикалық өсуін қамтамасыз етудегі рөлі

Оразалин Р.Ж. – Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Зерттеулер және стратегиялық талдау департаментінің бас маман-талдаушысы

Бұл мақалада Қазақстан Республикасы Ұлттық қорының қаражатын пайдалану мәселелері қарастырылады. Ұлттық қор қаражатын пайдаланудың ағымдағы және ортамерзімді саясаттарына талдау жасалады. Ұлттық қордың Қазақстан экономикасындағы рөлі бағаланады.

2015 жылы Қазақстандағы экономикалық ахуалға жағымсыз әсер ететін сыртқы факторлардың нашарлауы жалғасты. Ғаламдық экономикадағы ахуал нашарлады, мұнай мен металды қоса алғанда, негізгі экспорттау өнімдерінің әлемдік бағасының төмендеуі байқалды. Қазақстанның негізгі сауда әріптес елдері (Қытай, Ресей) экономикаларының өсу қарқыны баяулады. Бұл Қазақстан ІЖӨ-нің өсу қарқынына жағымсыз әсер етті.

Мұндай жағдайда экономиканы институционалды реформалауға бағытталған «100 нақты қадам» Ұлт жоспары іске асырыла бастады. Экономиканы әртараптандыруға бағытталған индустриялық-инновациялық дамудың 2015-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жалғастырылуда. Сонымен қатар қарсы циклдық экономикалық саясатты жүргізу шеңберінде инфрақұрылымды одан әрі дамыту мақсатында Ұлттық қордан айтарлықтай қаражат бөлінуде.

Мәселен, 2015 жылы Ұлттық қордан 755,3 млрд. теңге мөлшерінде нысаналы трансферт бөлінді, оның 395,5 млрд. теңгесі «Нұрлы жол» инфрақұрылымды дамыту мемлекеттік бағдарламасын іске асыру бағдарламасын жүзеге асыруға бағытталды [1]. Инфрақұрылымдық жобалардың іске асырылуын, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты және тұрғын үй құрылысын дамытуды қаржыландыру, халықаралық қаржы ұйымдарымен бірлескен жобалардағы Қазақстан Республикасының үлесін сатып алу, агрөнөркәсіп кешенін, мектептердің құрылысына қолдау көрсету, «Балапан» бағдарламасына қолдау көрсету, бірқатар жоғары оқу орындарының, ғылыми ұйымдардың материалдық-техникалық базасын қалыптастыру, геологиялық барлау жүргізу осы қаражаттың нысаналы мақсаты болып табылады.

Нысаналы трансферттің 359,8 млрд. теңге мөлшеріндегі қалған бөлігі «Ұлттық қордан триллион» екінші траншын игеру шеңберінде кәсіпкерлікке қаржылай қолдау көрсетуге, инфрақұрылымдық жобаларды және ЭКСПО-2017 халықаралық көрмесі объектілерінің құрылысын қаржыландыруға бағытталған.

Сонымен қатар 2015 жылы республикалық бюджеттің әлемнің шикізат нарықтарындағы ахуалға тәуелділігін төмендету (Ұлттық қордың тұрақтандыру функциясы) үшін Ұлттық қордан республикалық бюджетке 1 702,0 млрд. теңге мөлшерінде кепілдік берілген трансферт бөлінді. Жиынтық трансферттер 2 457,3 млрд. теңгені немесе мемлекеттік бюджетке түсімдердің 33,6%-н құрады.

Сонымен бірге «Нұрлы жол» бағдарламасының шеңберінде Ұлттық қордан «Бәйтерек» ҰБХ» АҚ-қа 277,5 млрд. теңге сомасында облигациялық қарыз бөлінді, ол жалға алынатын тұрғын үй құрылысын кредиттеуге, кәсіпкерлік жобаларын қаржыландыруға, өнеркәсіп өндірісіне және экспортерлерге «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ арқылы қолдау көрсетуге бағытталған.

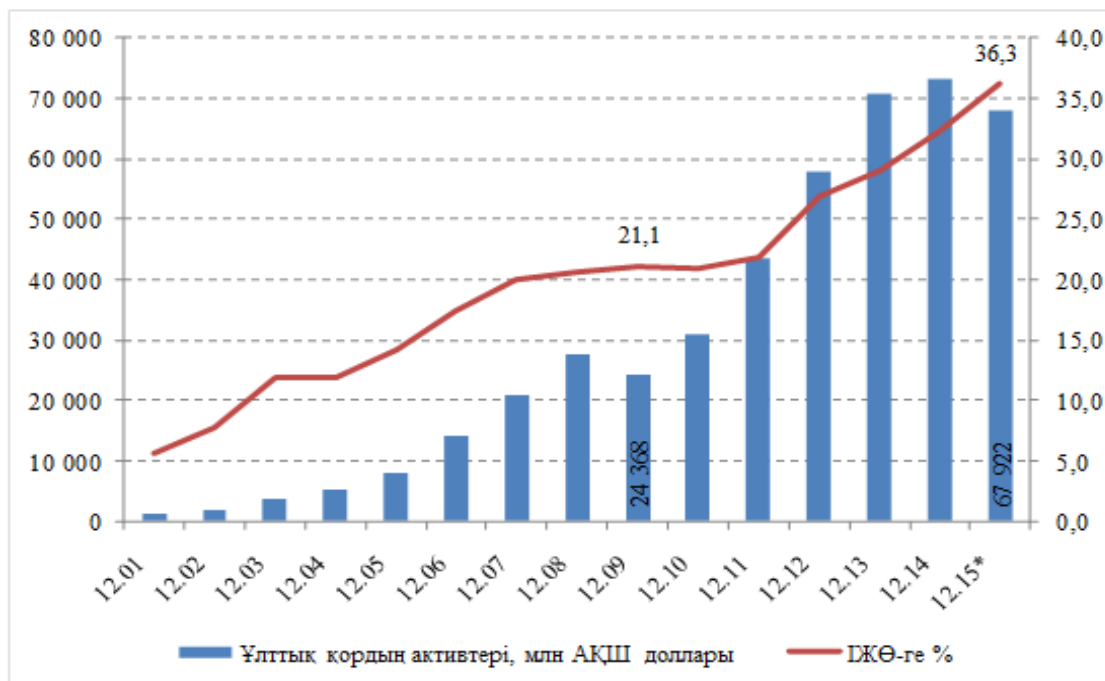
Тұтастай алғанда, Ұлттық қордың активтері 2008-2009 жылдардағы қаржы-экономикалық дағдарыс кезеңінен бастап 2015 жылдың соңына қарай 24,4 млрд. АҚШ долларынан 67,9 млрд. АҚШ долларына дейін үш есе дерлік ұлғайды (1-сурет). Осы кезеңде Ұлттық қордың активтері ішкі жалпы өнімге қатысты 21,1%-дан 36,3%-ға дейін ұлғайды.

Бұл ретте, Ұлттық қордың активтері 2008-2009 жылдардағы дағдарыс кезеңіндегі сияқты 2015 жылы 13,3%-ға төмендеп, 63,5 млрд. АҚШ долларын құрады. Оған Brent сұрыпты мұнайдың орташа бағасының 2014 жылы бір баррель үшін 98,7 АҚШ долларынан

2015 жылы бір баррель үшін 52,4 АҚШ долларға дейін (1,9 есе) құлдырауы, сондай-ақ экономикалық өсуді мемлекеттік қолдау шараларын іске асыру әсер етті.

1-сурет

2001-2014жж. Ұлттық қордың активтері және олардың ІЖӨ-ге арақатынасы

Ескерту: Автор Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің және Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің деректері негізінде құрастырған. 2015 жылы Ұлттық қордың активтері бойынша Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің алдын ала деректері, ІЖӨ бойынша – Ұлттық экономика министрлігінің бағалау деректері.

2015 жылы экономиканы қолдау бойынша қабылданған шаралар қысқамерзімді экономикалық индикатордың¹ оң өсуін сақтауға мүмкіндік берді, ол 100,4%-ды құрады. Ауыл шаруашылығы 2014 жылмен салыстырғанда 2015 жылдың қорытындылары бойынша 4,4%-ға, өңдеуші өнеркәсіп – 0,2%-ға, көлік саласы – 5,5%-ға өсуді көрсетті. Негізгі капиталға инвестициялар 2015 жылы 3,7%-ға өсті. 2015 жылғы желтоқсанда жұмыссыздық деңгейі 2014 жылғы деңгейде сақтала отырып, халықтың экономикалық жағынан белсенді санының 5%-ын құрады.

Осылайша, экономиканы қорландыру көздерінің шектеулігі жағдайында Ұлттық қор Қазақстан үшін дағдарыс кезінде ел экономикасының баяулауына жол бермеуге мүмкіндік беретін «қауіпсіздік жастықшасы» болып қалады. Алайда, соңғы жылдары Ұлттық қордан алу жүйелік сипат алып отыр және қайта қарауды талап етеді.

«Қазақстан Республикасының Ұлттық қорынан 2015-2017 жылдарға арналған кепілдендірілген трансферт туралы» 2014 жылғы 28 қарашадағы 258-V Қазақстан Республикасының Заңына және «Қазақстан Республикасының Ұлттық қорынан 2016-2018 жылдарға арналған кепілдендірілген трансферт туралы» 2015 жылғы 30 қарашадағы № 427-V Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес 2015 жылға арналған кепілдендірілген трансферт 1 702 млрд. теңге мөлшерінде, 2016-2018 жылдарға арналған кепілдендірілген трансферт – 2 400 млрд. теңге мөлшерінде айқындалды [2].

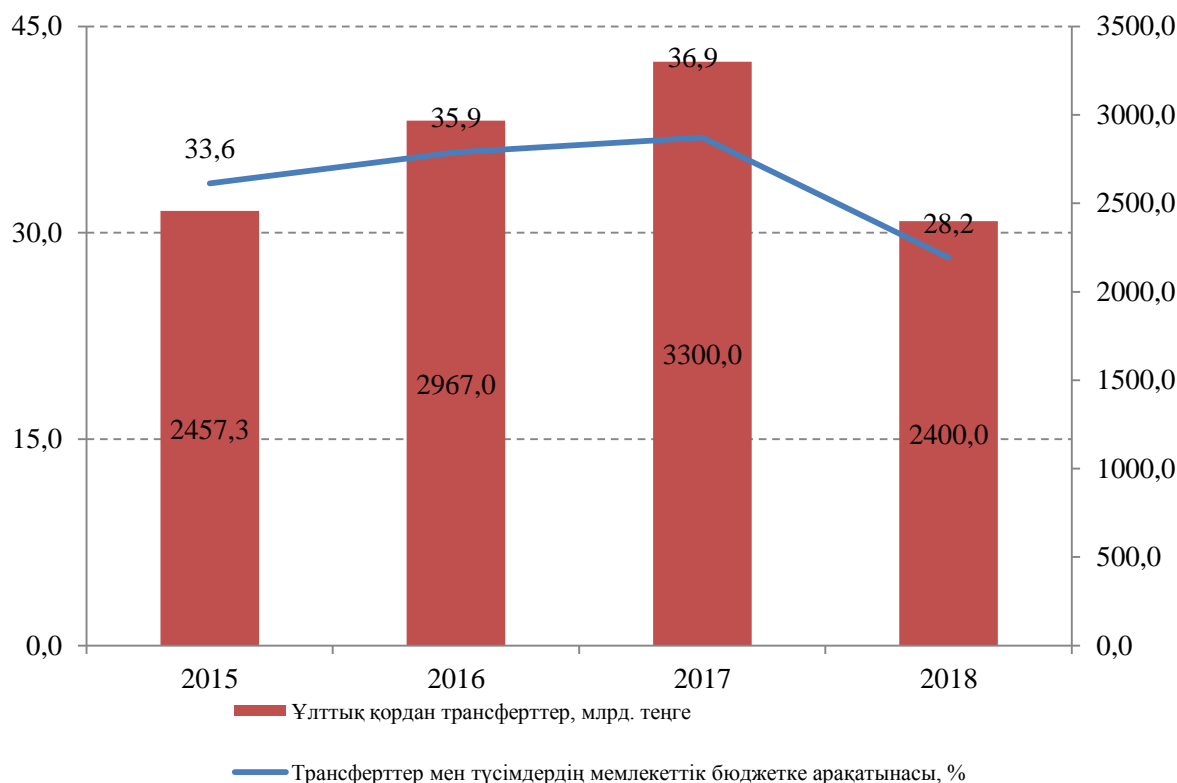
Нысаналы трансферттер көлемі 2016 жылы 567 млрд. теңге, 2017 жылы – 900 млрд. теңге мөлшерінде жоспарланды [3]. Нысаналы трансферттердің мөлшері «Нұрлы жол»

¹ ІЖӨ-і 67-68%-ын құрайтын Қазақстан экономикасының алты базалық салаларын (ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, құрылыс, сауда, көлік және байланыс) шығару индексын көрсететін индикатор

мемлекеттік бағдарламасына және Мемлекет басшысының 2014-2015 жылдары экономиканы қолдауға Ұлттық қордан триллион бөлу туралы тапсырмасына сәйкес айқындалды. Мәселен, кепілдік берілген және нысаналы трансферттердің жиынтық көлемі 2015-2017 жылдардағы мұнай емес сектордан түскен тікелей салықтардың түсімдерінен артық болады (2-сурет).

2-сурет

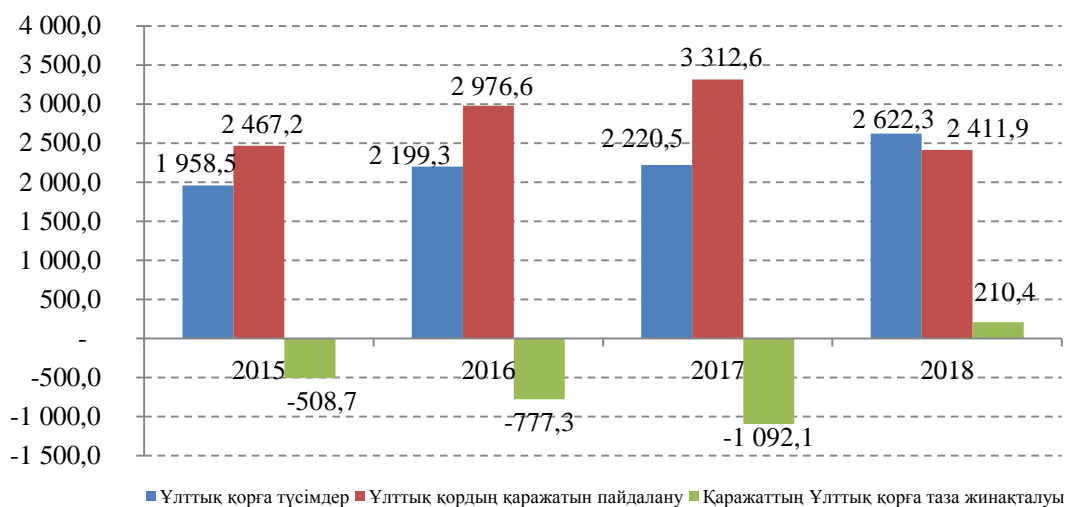
**Қазақстан Республикасы Ұлттық қорының
2016-2018 жылдарға арналған өлшемдері, млрд.теңге.**

Ескерту: Автор Қазақстан Республикасының әлеуметтік экономикалық дамуының 2016-2020жж. арналған болжамының деректері негізінде жасады

Тұтастай алғанда Ұлттық қордан жалпы алу 2015 - 2017 жылдар аралығындағы жалпы түсімдерден асады (3-сурет). Осыған байланысты Ұлттық қордағы қаражаттың таза жинақталуы азаятын болады. Мәселен, түсім мен алу арасындағы теріс айырма 2015 жылғы -507,8 млрд. теңгеден 2017 жылғы 1 092,1 млрд. теңгеге дейін екі есе көбейеді [3]. Қаражаттың жинақталуы 2018 жылы ғана оң болады. Түсімдерді болжау кезінде есепке Brent сұрыпты мұнайдың және металдың әлемдік бағасының айтарлықтай құлдырауы, сондай-ақ қазақстандық экспорттың болжанатын төмендеуі есепке алынды.

2016-2018жж. қаражаттың жинақталуы, млрд. теңге.

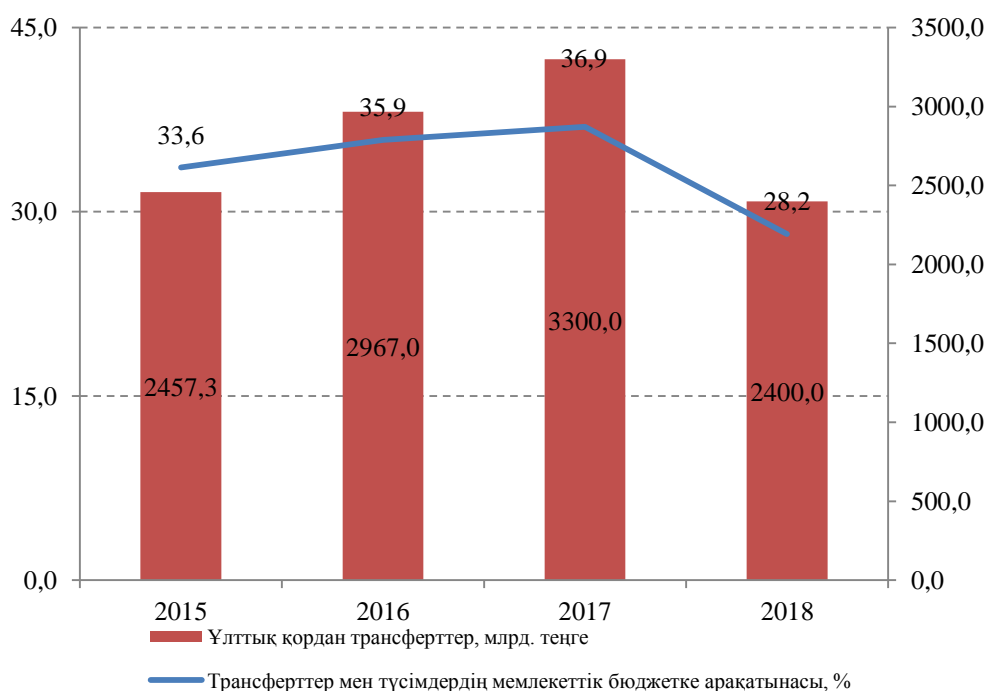

Ескерту: Автор Қазақстан Республикасының әлеуметтік экономикалық дамуының 2016-2020жж. арналған болжамының деректері негізінде жасады

Мемлекеттік бюджеттің түсімдеріне қатысты кепілдік берілген және нысаналы трансферттер 2015 жылғы 33,6%-дан 2018 жылы 28,2%-ға дейін азаятын болады. Бұл ретте 2016 және 2017 жылдары мемлекеттік бюджеттің түсімдеріндегі трансферттер үлесі біршама жоғары болады – тиісінше 35,9% және 36,9%. Бұл Мемлекет басшысының [5], «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» 2014 жылғы 11 қарашадағы Қазақстан халқына Жолдауы барысында берілген тапсырмасына сәйкес экономиканы қолдау үшін жыл сайын 2015-2017 жылдары 3 млрд. АҚШ долл. мөлшерінде нысаналы трансферттер бөлуге байланысты (4-сурет).

4-сурет

2015-2018жж. мемлекеттік бюджеттің түсімдеріне трансферттердің үлесі

Ескерту: Автор Қазақстан Республикасының әлеуметтік экономикалық дамуының 2016-2020жж. арналған болжамының деректері негізінде жасады

Осылайша, Ұлттық қордың қаражатын дағдарысқа қарсы мақсаттарға пайдаланумен қатар Үкімет Ұлттық қордың қаражатын ағымдағы қажеттіліктерге (бюджеттің дефицитін жабу) жеткілікті түрде қарқынмен тартады. Теңестірілген бюджет саясатын жүргізудің жалғасып отырған практикасы нәтижесінде республикалық бюджет Ұлттық қордың қаражатына тәуелді болды. Осыған байланысты Мемлекет басшысы жаңа ғаламдық ақиқат талаптарымен Ұлттық қордың қаражатын қалыптастыру мен пайдаланудың жаңа тұжырымдамасын әзірлеуге тапсырма берді. Мемлекет басшысының 2015 жылғы 30 қарашадағы Қазақстан халқына Жолдауында берген тапсырмасына сәйкес Ұлттық қордан қаражат бөлудің жалғыз тетігі Ұлттық қордан республикалық бюджетке жыл сайынғы кепілдендірілген, шектеулі трансферт бірден-бір тетік болуы керек, демек Ұлттық қордың қаражатын ағымдағы шығындарға пайдалану тоқтатылатын болады [4].

Сонымен қатар қазіргі уақытта кірістердің күтулі түсімдерінің жоспарланған түсімдерден асып кеткен жағдайда Ұлттық қордан республикалық бюджетке тартылған кепілдендірілген трансферттің бөлігін қайтаруды қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдануда.

Тұтастай алғанда, Ұлттық қордың негізгі мақсаты болашақ ұрпақ үшін жинақтарды қалыптастыру және республикалық бюджеттің әлемдік шикізат нарықтарындағы ахуалға тәуелділігін төмендету арқылы қаржы ресурстарын жинақтау болып қалуға тиіс.

Ұлттық қор тұрақты әлеуметтік-экономикалық ахуалды қамтамасыз ету, қаржылай қаражатты болашақ ұрпақ үшін жинақтау және экономиканың қолайсыз сыртқы жағдайлардың ықпалына тәуелсіздігін төмендету мақсатында құрылды. Пайдалануға орташа алынған тәсілдерсіз осы «қауіпсіздік жастықшасының» күші жойылуы мүмкін. Сондықтан қазіргі уақытта Ұлттық қордың қаражатын пайдалануға тәсілдерді жетілдіру жұмысының болашақ ұрпақ үшін зор маңызы бар.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Нұрлы жол» инфрақұрылымдық дамудың мемлекеттік бағдарламасы;
2. «Қазақстан Республикасының Ұлттық қорынан 2015-2017 жылдарға арналған кепілдендірілген трансферт туралы» 2014 жылғы 28 қарашадағы 258-V Қазақстан Республикасының Заңы;
3. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 29 тамыздағы отырысында (2015 жылғы 29 тамыздағы № 35 хаттама) мақұлданған Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының 2016 – 2020 жылдарға арналған болжамы, 19.11.2015ж. өзгерістерімен қоса;
4. ҚР Президентінің «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсу, реформалар, даму» 2015 жылғы 30 қарашадағы Қазақстан халқына Жолдауы;
5. ҚР Президентінің «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» 2014 жылғы 11 қарашадағы Қазақстан халқына Жолдауы.

Долларлану

Чернявский Д.О. – Зерттеу және стратегиялық талдау департаментінің экономикалық зерттеулер басқармасының бас маман-талдаушысы.

Осы мақала долларлану феноменін ашып көрсетуге және оның туындау себептерін талдауға бағдарланған. Мақалада жоғары долларлануға тап болған экономикалардың ерекшеліктері қаралып, оның туындауының негізгі себептері тұжырымдалады. Сондай-ақ, долларланумен күресу бойынша табысты әлем тәжірибесі қаралады. Сонымен қатар, туындауының негізгі факторларын анықтай отырып, Қазақстандағы долларлануға талдау жасалады. Қорытындысы негізгі ұсынымдар болып табылады, оларсыз Қазақстандағы долларланудың жүйелік-жоғары деңгейін еңсеру мүмкін емес.

Әлім тәжірибесінде долларланудың анықтамасы АҚШ долларын және басқа да айырбасталатын валютаны ішкі ақша айналысында пайдалану деп қабылданды. Долларлану: қаржылық – қаржылық келісімшарттардың (кредиттер, депозиттер және басқалар) долларландырылуы; нақты – бағалар мен еңбекақыны шетел валютасында номинирлеу; және басқа валютамен ауыстыру – есеп айырысу кезінде ұлттық валютаның орнына қолма-қол шетел валютасын пайдалану деп бөлінеді.

Бұл ретте долларландыруға бағдарланған саясаттың және нақты долларланудың бар екенін атап өткен жөн. Соңғысы инфляциядан және валюталық тәуекелден қорғану үшін резиденттердің шетел валютасына басымдық беретініне байланысты пайда болады. Панама толық долларландыруға бағдарланған саясаты бар елдің мысалы болып табылады. 1941 жылдан бері Панама АҚШ долларын заңды төлем құралы ретінде пайдаланады. Панаманың экономикасы шағын, және елдің Құрама Штаттарымен тығыз тарихи, саяси және сауда байланыстары бар, бұл осы таңдауға себепші болды¹.

Долларлану көрсеткішін есептеудің бірнеше тәсілі бар. Олардың негізгісі мыналар болып табылады:

- 1) шетел валютасындағы депозиттердің жалпы депозиттерге қатынасы;
- 2) шетел валютасындағы кредиттердің жалпы кредиттерге қатынасы;
- 3) шетел валютасындағы депозиттердің ақша массасына қатынасы;
- 4) шетел валютасындағы міндеттемелердің жалпы міндеттемелерге қатынасы².

ХВҚ деректері бойынша долларлану дамушы елдерде көп тараған. Толық долларлану Эль-Сальвадор Республикасында бар. Бұл ел валютасын басқа валютамен ауыстыруға мақсатты түрде барды. Колонның бағамы 1994 жылы ресми түрде АҚШ долларына байланыстырылды. Одан кейін 2001 жылғы қаңтардан бастап ұлттық валюта айналыстан шығарыла бастады. Эль-Сальвадордағы долларлану экспорттың 75%-нан астамы АҚШ-қа тиесілі болғандықтан амалсыз шара болды.

Долларлану деңгейі төмен дамушы елдердің бірі Индия болып табылады, онда жалпы міндеттемелердегі шетел валютасындағы міндеттемелердің үлесі 7,6% ғана құрайды, бұл ақша нарығының дамымағанына, жоғары кедейшілікке және экономиканың жеткілікті деңгейде әртараптандырылуына байланысты болды.

34 дамушы экономиканың ішінде шетел валютасындағы міндеттемелердің жалпы міндеттемелерге қатынасы ретінде алынған долларланудың орташа деңгейі 2014 жылғы 4-тоқсанда 37,7% құрады.

¹ Dollarization in Emerging-Market Economies and Its Policy Implications for the United States, C. Fred Bergsten (1999), Эндрю Берг «Полная долларизация, преимущества и недостатки» (2000).

² Банк жүйесінің шетел валютасында номинирленген қаржылық міндеттемелері мен туынды қаржы құралдары бойынша нетто міндеттемелердің жиынтық міндеттемелерге және туынды қаржы құралдарының нетто позицияларына қатынасы. (Financial Soundness Indicators Compilation Guide March 2006)

Долларлануы 37,7%-дан жоғары елдердің арасында – Ауғанстан, Беларусь, Босния және Герцеговина, Болгария, Хорватия, Грузия, Қазақстан, Ливан, Литва, Македония, Молдова, Парагвай, Перу, Түркия, Украина бар.

Жоғары долларланудың мынадай себептерін атап көрсетуге болады:

- макроэкономикалық тұрақсыздық, ол нақты пайыздық мөлшерлемелердің және ЖІӨ-нің өсу қарқынының жоғары ауытқуын білдіреді;

- құрылымдық экономикалық проблемалар. Экспортқа бағдарланған елдер негізгі экспорт тауарлары бағаларының ауытқуына ұшырағыш келеді. Ұлттық валютаға әсерін тигізетін сыртқы күйзелістер экономика субъектілерінің сақтап қалу құралы ретінде шетел валютасына басымдық беруіне апарады. Өндеу секторының дамымағаны кең тұтынылатын шетелдік тауарларға сұраныстың көбеюіне апарады, бұл экономика агенттерінің валюталық басымдықтарына да әсер етеді;

- теңгерімделмеген валюта саясаты. Айырбастау бағамының құбылмалылығы төмен дамушы елдер долларлануға көбірек ұшырағыш келеді. Егер инфляция тұрақты төмен болған кезде ұлттық валютаның айырбастау бағамының құбылмалылығы анық көрінетін трендсіз болса, бұл долларсыздандыруға апаруы да, керісінше болуы да мүмкін³.

Макроэкономикалық тұрақсыздыққа апаратын құрылымдық экономикалық проблемалардың мысалы ретінде 2000 жылдардың басында Эквадорда қалыптасқан жағдайды алуға болады. Мұнай нарығындағы бағалардың жоғары құбылмалылығына байланысты 1998 жылғы қаңтар – 1999 жылғы маусым аралығында елдің нақты ЖҰӨ-нің төмендеуі жылдық көрсеткіш бойынша -7,3% құрады. Елдің алтын-валюталық резервтерінің 50%-ын жоғалту аясында үкімет ресми долларландыруға көшу туралы шешім қабылдайды. Бірінші кезеңде 2000 жылғы қаңтарда бір АҚШ доллары үшін 2500 суқр құрайтын белгіленген айырбастау бағамы енгізіледі. 2000 жылғы наурызда долларландыруды бекітетін заң қабылданып, 2000 жылғы 14 қыркүйектен бастап ел ұлттық валютаны айналыстан шығарады.

Перуде долларланудың өсуі жетпісінші жылдардағы инфляциялық процесстердің аясында басталады, 1988-90 жылдар аралығындағы гиперинфляция кезеңінде ең биік шыңына жетті. Долларсыздандыру бойынша жасалған әрекеттерге қарамастан, сексенінші жылдары Перуде жалпы депозиттермен салыстырғанда шетел валютасындағы депозиттердің деңгейі 60%-дан жоғары болды. Инфляцияның жоғары деңгейі төлем жасау және жинақтау құралы ретінде долларды алудың басты себебі болды.

Польшада жоғары инфляция шетел валютасындағы депозиттердің өсуі себептерінің бірі болды. 1985 жылдың басында қаржылық долларлану деңгейі шамамен 25% құрады, 1990 жылдардың басына қарай 60%-ға дейін өсті. Бұл ретте жылдық инфляцияның деңгейі 30% құрады.

Израилде 1970-1990 жылдар аралығында инфляция сексенінші жылдардың ортасында 500%-дық шыңына жетіп, жалпы депозиттермен салыстырғанда шетел валютасындағы депозиттердің 60%-ға дейін өсуіне себепші болды.

Макроэкономикалық тұрақтылық және долларлану арасындағы жоғары байланыстың мысалы ретінде Ресей тәжірибесін алуға болады. Өтпелі кезең басталғаннан бері елде гиперинфляция болды, оның деңгейі 2500%-ға дейін жетті. Ұлттық валютаның құнсыздануы аясында өнеркәсіп өндірісіндегі ахуал үдей түсті. Бұл ретте шетел валютасындағы депозиттердің ауқымды ақша массасына деңгейі 1992 жылы 42,7%-ды құрай отырып, 1991 – 2003 жылдар аралығындағы кезеңде ең жоғары мәніне жетті. Бағаны тұрақтандыру кезінде осы деңгей 2000 жылдар басындағы 29%-ға дейін төмендеді.

Долларланудың жоғары деңгейі бар елдерде кездесетін мынадай проблемаларды атап өтуге болады:

- ақша-кредит саясатын жүргізу кезіндегі тиімділік төмендейді;

³ Dedollarization by Annamaria Kokenyne, Jeremy Ley, and Romain Veyrune IMF WP/10/188

- ішінара долларлану банктердің сыртқы факторлардан (капитал қозғалысы, валюта бағамының өзгеруі) осалдығын арттыруға алып келеді. Девальвация болған жағдайда кредиттік дефолт тәуекелі өседі, себебі валюталық түсімі бар қарыз алушыларға долларлық кредиттерді қоспағанда банктердің барлық қаржылық позициясы нашарлайды;

- өтімділік дағдарысына байланысты тәуекелдер өседі. Банктерге жүгінушілер тым көп болған жағдайда орталық банк валютаның лимитсіз көлемін ұсына алмайды. Осылайша, орталық банкте соңғы инстанциядағы кредитор ретінде болу мүмкіндігі азаяды;

- долларлану сеньоражды жоғалтуға алып келеді, себебі шетел валютасын пайдалану ұлттық валютаға сұранысты төмендетеді;

- мемлекеттің қаржы құралдарын таңдауының шектелуіне алып келеді.

Қазақстандағы ахуалды талдау

Қазақстан экспортқа бағдарланған ел болып табылады, бұл ретте экспорт әртараптандырылмаған және ондағы негізгі үлесті 2015 жылғы 1-тоқсанда 65% болған көмірсутегі шикізаты алады. Әлсіз отырған өңдеуші өнеркәсіп отандық тұтынушы үшін тауарлардың сапалы және қажетті көлемін қамтамасыз ете алмайды, осыған байланысты импортқа тәуелділік жоғары болып отыр (импорттың 2005-2014 жылдардағы тауар айналымдағы орташа үлесі 42%-ды құрайды). Осы тұрғыда шетел валютасындағы депозиттер мен кредиттердің айтарлықтай долларлануы байқалып отыр, бұл қаржылық долларланудың болуын, сондай-ақ орнын валютамен толтырудың жанама түрде болуын растайды, яғни халықтың ірі сатып алуларды (тұрғын үй, автомобильдер және т.с.) жүзеге асыру кезінде есеп айырысу үшін АҚШ долларын пайдалануы.

Депозиттердің долларлануының аса өсу кезеңдері девальвация алдындағы айларда болды, девальвациядан кейін жалпы алғанда шетел валютасындағы депозиттерді конвертациялау процесінің бәсеңдеуі байқалды. Теңгенің құнсыздануы шетел валютасындағы депозиттердің өсуіне және керісінше басқаларымен қатар баланстық әсер етуді көрсете отырып, теңге бағамының құнсыздауына не нығаюына алып келеді.

Қазақстандағы долларланудың маңызды факторы экономиканың жай-күйі болып табылады. 2000 жылдары мұнай бағасының жоғары болуы аясында теңге бағамының нығаю үрдісі болды, бұл шетел валютасындағы депозиттер мен кредиттердің қысқаруына алып келді. Дағдарыстың жақындауына байланысты шетел валютасындағы депозиттер мен кредиттердің біртіндеп өсуі байқалып отыр, бұл девальвациялық күтулердің күшеюіне, сондай-ақ 2007-2008 жылдардағы ғаламдық қаржы дағдарысы аясындағы өктем кредиттік экспансияға байланысты болды. Дағдарыстан кейінгі 2009-2014 жылдары негізгі экспорттық тауарлар бағасының жоғары болуына байланысты Ұлттық Банк тіркелген валюталық бағамның нақты болуын қолдады. Осылайша, жинақталған девальвациялық қысым бағамның түзетілуімен төмендетілді, одан кейін долларлану кенеттен пайда болды. Одан кейін бағамды экономикалық агенттердің күтулеріне сәйкес келетін деңгейде тұрақтандыруға қарай депозиттердің долларлануы 2009 жылғы қазандағы 50%-дан 2013 жылғы ақпандағы 30,4%-ға дейін төмендеді. Кредиттерге қатысты ахуал дағдарыстан кейінгі кезеңде пруденциялық нормативтердің ықпалымен қалыптасты, бұл нормативтер қарыз алушыда тиісті табыс көздері болмаған кезде шетел валютасымен кредиттеуді шектеді. Бұл шетел валютасындағы кредиттердің үлесін 2009 жылғы 52%-дан 2013 жылғы наурыздағы 28%-ға дейін төмендетуге мүмкіндік берді.

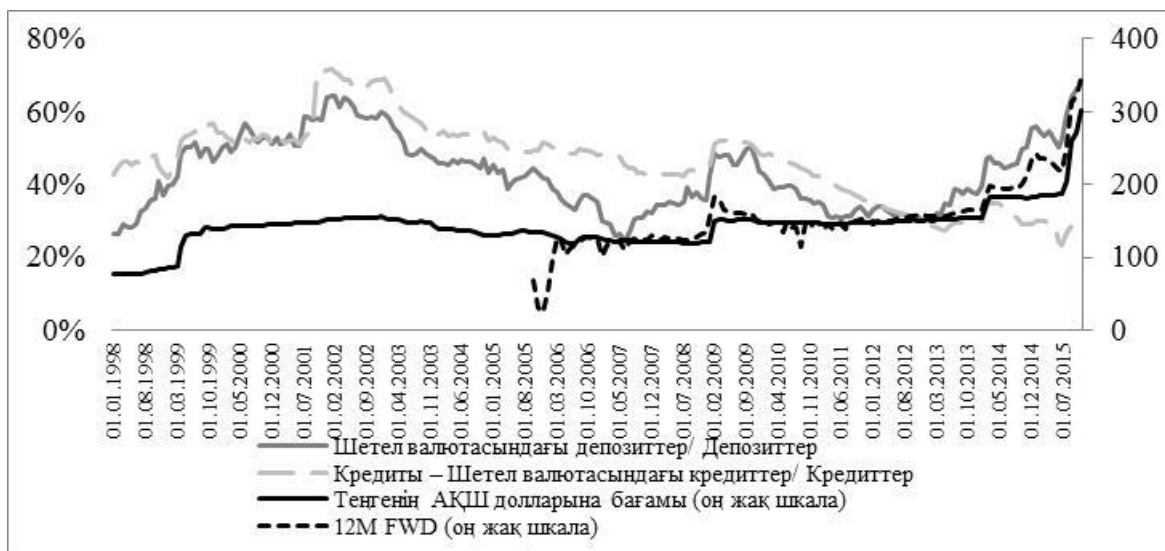
2014 жылғы түбегейлі себептері болмаған девальвация және Ресейдегі рецессия шикізат бағасының құлдырауы аясында депозиттердің долларлануының өсуіне алып келді. 2015 жылғы тамызда инфляциялық таргеттеу режиміне көшу пайыздық арнаның және теңге бағамының артық бағалануы болмаған кезде долларланудың өсуін күшейтті (1-сурет). 2015 жылғы қарашада теңгемен кредиттеу жылдық көрсеткіш бойынша 2,3%-ға төмендеді және депозиттердің долларлануы 2015 жылғы тамыздағы 59,2%-дан 2015 жылғы қарашадағы 67,4%-ға дейін өсті.

Тіркелген валюталық бағам практикасының көбінесе Қазақстанда долларланудың өсуіне алып келгенін атап өту қажет. Қажетті кезеңдік девальвациялар бағамды түзетуге

байланысты күтулердің пайда болуының алғышарттарын жасады. Бұл 1 жылдан кейін теңгенің АҚШ долларына бағамы бойынша девальвациялық күтулерін көрсететін долларлану желісін және форвардтық келісімшарттарды көрсетіп отыр (1-сурет). 2013 жылғы желтоқсанға дейін көрсеткіштерді түзету 10%-ды құрады, 2014 жылғы қаңтар – 2015 жылғы қазан аралығында түзету 82%-ды құрады. Экономикалық агенттер сыртқы күйзелістердің әсерінен экономиканың өсу қарқыны бәсеңдеген кездегі шығыстарын жоспарлай отырып, тұтынуды неғұрлым кешірек кезеңге кейінге қалдыруға шешім қабылдайды, бұл ретте инвестициялаудың балама көздерінің (акциялар, облигациялар және т.с.) болмауы жинақ ақшаны шетел валютасындағы депозиттерге шоғырландыруға алып келеді. Бұл қадам капиталды сақтауға ғана емес, сонымен қатар инвестициялық кіріс алуға мүмкіндік береді, бұл кіріс аздап АҚШ долларындағы депозиттер бойынша пайыздық мөлшерлемеге, сондай-ақ негізінен теңге бағамының құнсыздануына қатысты болады.

Долларлану және айырбастау бағамы

1-сурет

Дереккөз: ҚРҰБ және Thomson Reuters

Депозиттер құрылымында жеке тұлғалардың шетел валютасындағы депозиттерінің жеке тұлғалар депозиттерінің жалпы үлесіндегі үлесі қарашада 77,8%-ға жетті. Бұл көбінесе жоғары девальвациялық және салдарынан инфляциялық күтулермен түсіндіріледі, бұл ретте теңге бойынша пайыздық мөлшерлемелер ұлттық валютадағы инвестицияларды тартымсыз жасайды (2-сурет). Пайыздық мөлшерлемелерді тежеу «Қазақстан депозиттерге кепілдік беру қоры» АҚ (бұдан әрі – ҚДКҚ) тарапынан банк секторын қорландыру бағаларын жанама түрде реттеуімен байланысты. Кепілдік берілетін ұлттық валютадағы депозиттер үшін сыйақының ең жоғары мөлшерлемесі 2016 жылғы 1 ақпанға дейін ресми қайта қаржыландыру мөлшерлемесі (5,5%) + $3 \pm 1,5\%$ шегіндегі маржа ретінде айқындалды. Бұл ретте, егер банк сыйақының ең жоғары мөлшерлемесі жөніндегі ұсынымды сақтамаса, онда ол ҚДКҚ-ға тартылған депозиттердің 0,5% мөлшерінде ең жоғары тоқсандық жарнаны төлеуге мәжбүр болады, бұл мөлшерлемелердің көтерілуіне айтарлықтай кедергі жасайды. Қорландырудың қымбаттауы басқа жағына алғанда кредиттік белсенділіктің төмендеуіне алып келеді. Алайда энергия ресурстарының бағасы төмен болған кезде теңге бағамының құнсыздануынан болатын инфляциялық қысымды әлсірету үшін Қазақстандағы инфляциялық таргеттеу режиміндегі кредиттік белсенділіктің төмендеуі тиіс екенін атап өткен дұрыс. Девальвациялық күтулер жоғары болған кезде кредиттік белсенділікті кез келген ынталандыру теңгенің валюта нарығына әкелілуіне алып келеді.

Заңды тұлғалардың депозиттері бойынша мөлшерлемелер жанама реттеуге ұшырамағандықтан, заңды тұлғалардың шетел валютасындағы депозиттерінің үлесі айтарлықтай төмен болды және 2015 жылғы қарашаның соңында 60,4%-ды құрады.

2-сурет

Теңгедегі депозиттер бойынша мөлшерлеме және инфляция

Дереккөзі: ҚРҰБ, Thomson Reuters және ҚДКК

Теңгедегі депозиттердің тартымдылығын ынталандыру үшін қабылданған шаралар жеткіліксіз болып табылады. Халықтың теңгедегі депозиттері бойынша ұсынылатын сыйақы мөлшерлемесінің ең жоғарғы мөлшері 2014 жылғы 1 наурыздан бастап жылдық 9%-дан 10%-ға дейін көтерілді, ал шетел валютасындағы депозиттер бойынша сыйақы мөлшерлемесі 2014 жылғы 1 сәуірден бастап жылдық 4,5%-дан 4,0%-ға дейін, 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап 4,0%-дан 3,0%-ға дейін төмендеді. Шетел валютасындағы депозиттердің үлесі 2014 жылғы 1 наурыздан бастап 2015 жылғы қарашаға дейінгі аралықта 1,4 есе өсті.

2015 жылғы қарашадағы бағалау бойынша девальвациялық күтулер депозиттер бойынша мөлшерлемелердің орташа алынған деңгейінен 14,3 пайыздық тармаққа асып түседі (3-сурет). Бұл жеке тұлғалардың депозиттері бойынша мөлшерлемелерді барынша жоғары инфляциялық күтулердің есебінен ортамерзімді перспективада онша тартымды етіп көрсетпейді.

3-сурет

Жеке тұлғалардың депозиттері бойынша девальвациялық күтулер мен мөлшерлемелер

Дереккөзі: ҚРҰБ және Thompson Reuters

Ескерту: Девальвациялық күтулер теңгенің АҚШ долларына шаққандағы орташа бағамына қатысы жөніндегі 12 айлық форвардтық келісімшарт бойынша теңгенің АҚШ долларына шаққандағы бағасы ретінде есептелді.

Сонымен қоса, 2015 жылғы 20 наурызда «Банктердің есеп айырысу үшін қабылдайтын міндеттемелерінің құрылымын, ең төменгі резервтік талаптарды орындау шарттарын, резервке қою тәртібін қоса алғанда, ең төменгі резервтік талаптар туралы қағидалар» бекітілгенін, сондай-ақ ең төменгі резервтік талаптардың нормативтері белгіленгенін атап өткен жөн. Бұл ретте шетел валютасында резервтеудің енгізілген нормаларының ұлттық валютадағы міндеттемелердің жоғары ықтималдылық үлесінен ынталандырушылық өсу сипаты болмайды. Қысқамерзімді ішкі міндеттемелер Қазақстандағы банктік қорландырудың негізі болып табылады, олардың жалпы міндеттемелердегі үлесі 18 қаңтарда 57%-ды құрады. Шетел және ұлттық валютадағы қысқамерзімді ішкі міндеттемелер бойынша резервтеу нормалары 2015 жылғы 12 мамырдан бастап 2%-ды (бұрын 2,5%) құрайды және шетел валютасы ішкі қысқамерзімді міндеттемелердің 70%-ын иеленген кезде де долларландыруды ынталандырмайтын сипатқа ие болмайды. Сыртқы қысқамерзімді міндеттемелерге қатынасы бойынша резервтеу долларсыздандыруға ынталандырады деп айтуға болады, өйткені ұлттық валютаға арналған резервтеу нормасы 6%-дан 4%-ға дейін төмендеді, ал шетелдік валюта үшін бұрынғы 6% деңгейінде қалды, алайда олардың міндеттемелердегі үлесі азғантай болып табылады және 2,4%-ды құрайды.

Сонымен қатар, банк жүйесінің активтерін долларланумен күрес шеңберінде Ұлттық Банк алдыңғы алты ай ішінде шетел валютасында кірісі жоқ жеке тұлғаларға сол валютада ипотекалық қарыздар беруге тыйым салуды енгізді.

Сондай-ақ, банктердің қосымша капиталды қалыптастыру қажеттілігіне қарай шетел валютасындағы қарыздарды беруге қатысты ынталандырмауы бойынша шаралар енгізіледі. 2016 жылғы қаңтардан бастап кредиттік тәуекел бойынша саралау тиісті валюталық түсімі жоқ және (немесе) қарыз алушы⁴ тарапынан хеджирлеудің тиісті құралдарымен жабылмаған валюта тәуекелдері болмайтын қарыз алушыларға 1 жылдан астам бастапқы мерзімімен шетел валютасында қайта берілетін қарыздар үшін 100%-дан 200%-ға дейін ұлғаяды. Бұл шаралар Қазақстанда кредиттердің долларлануының өсуін елеулі түрде тежейтін факторға айналады.

Шешім табу жолдары, шаралар (әлемдік тәжірибе)

Экономика долларлануының жоғары деңгейі көптеген дамушы елдер үшін маңызды проблема болып табылады. Долларланумен күрес бойынша жинақталған әлемдік тәжірибесі немесе экономиканы долларсыздандыру, әдетте, тікелей әкімшілік немесе тыйым салу сипатындағы шараларға, ұлттық валютаның тартымдылығын және макроэкономикалық тұрақтылықты арттыратын жанама шараларға негізделеді.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, әкімшілік (тыйым салу) сипатындағы тікелей шаралар, оның ішінде шетел валютасындағы депозиттер мен кредиттерге қатысты тікелей шаралар көптеген жағдайларда тіпті кері әсерін тигізе отырып, тиімсіз болып табылады (Боливия, Перу).

Перуде шетел валютасындағы депозиттерді қабылдауға шектеу қою, доллардағы активтерді немесе міндеттемелерді нарықтық бағамнан төмен бағам бойынша ұлттық валютаға мәжбүрлеп айырбастау бойынша шаралар қабылданған болатын. Нәтижесінде елде капиталдың сыртқа кетуі орын алды және олар шектеулерді алуға мәжбүр болды. Нәтижесінде Перуде кредиттер сияқты депозиттерді де қаржылық долларландыру 1990

⁴ «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне екінші деңгейдегі банктердің жұмыс істемейтін кредиттері мен активтері, қаржылық қызметтер көрсету және қаржы ұйымдары мен Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2015 жылғы 24 қарашадағы №422-V Заң. «Екінші деңгейдегі банктер үшін пруденциалдық нормативтер есеп айырысуларының нормативтік мәні мен әдістемесі туралы нұсқаулықты бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігі Басқармасының 2005 жылғы 30 қыркүйектегі № 358 қаулысы

жылдың соңында 80%-ға дейін қайта жоғарылатылды. Осы деңгей тіпті, 2000 жылы инфляциялық таргеттеу режимін енгізу басталғанға дейін жоғары болып сақталды. Перудің долларсыздандыру бойынша табысқа жетуіне макроэкономикалық тұрақтылық, ең төменгі резервтік талаптарға қатынасы бойынша асимметриялық пруденциалдық нормативтерді енгізу, ішкі ақша нарығын дамыту да ықпал етті. Бұл депозиттердегі долларлардың үлестерін 2001 жылғы ақпандағы 75%-дан 2015 жылғы ақпандағы 49%-ға дейін төмендетуге мүмкіндік берді.

Мәжбүрлеп долларсыздандыру шараларын нарық тетіктерінен бөлек пайдалану ұсынылмайды. Алайда, долларды пайдалану нарық тетіктері орын алып отырған жағдайды өзгертуге әлсіз болатындай барынша нығайған жағдайларда, мәжбүрлеп долларсыздандыру қосымша тетік ретінде болуы мүмкін.

Дамушы экономикалардағы ойдағыдай өткен долларсыздандырудың мысалдарында, негізінен, макроэкономикалық тұрақтандыру және монетарлық және реттеуші саясаттың қосалқы әдістерін қолдана отырып, бағалардың төмен деңгейін қамтамасыз ету қамтылған (Израиль, Чили, Польша, Египет).

Бұл ретте Израильде экономиканы долларсыздандыру бойынша мақсатты бағытталған саясат жүргізілген жоқ. Керісінше, еркін нарық пен мемлекеттің экономикаға төменгі деңгейде қатысуы аясында тұрақтандыру шараларының және инфляциямен күрестің жанама нәтижесі болды.

Чилиде долларланумен күрес инфляциялық процестермен күрес бастамасымен жүргізілді. Орталық банктің саясаты инфляциялық таргеттеу контекстінде инфляцияға қарсы күреске бағытталды, ол бағамды белгілеу кезінде барынша жеңіл тәсілді көздеді. Чилиде өткізілген долларсыздандыру – бұл макроэкономикалық тұрақтандырудың өнімі, ол жергілікті валютаға пайыздық мөлшерлемелер тұрғысынан барынша тартымды мәртебені бекітті. Ел үкіметі макроэкономикалық тұрақтандырумен қоса ұлттық валютада номинирленген активтерді индекстеу тетігін пайдаланғаны Чили тәжірибесінің ерекшелігі болды. Бұл шаралар песо бағамын еркін өзгеріске жібере отырып, 1999 жылы (1991 жылы көшу басталды) инфляциялық таргеттеу тетіктеріне көшуге мүмкіндік берді. Инфляциялық таргеттеудің операциялық мақсаты бастапқыда инфляцияға индекстелген пайыздық мөлшерлеме болды, одан кейін орталық банк номиналды пайыздық мөлшерлемелерді таргеттеуге кірісті. Осы шаралардың арқасында ұлттық валютадағы депозиттер жалпы депозиттерге қатысты 2010 жылы 90%-дық белгіге жетті.

Польшаның тәжірибесі да оң үлгі болып табылады. Долларсыздандыру елдің қаржы секторында реформаларды ойдағыдай іске асыру арқылы өтті. 1990 жылдың басында бақылаудан шыққан инфляция және кезеңдік девальвациялар үкіметті макроэкономикалық тұрақтандыруға бағытталған шаралардың кешенін әзірлеуге әкеп соқтырды, ол елдің қаржы секторын ырықтандырумен және капиталдың қозғалысы үшін шекараларды ашумен қоса өтті. Жоғарыда баяндалғанға қосымша, пайыздық мөлшерлемелер ұлғайтылды және шетел валютасындағы активтер үшін белгіленген пайыздық мөлшерлемелердің деңгейінен бірталай асып түсті. Инфляциялық процестердің қысқаруы пайыздық мөлшерлемелердің реттелмеуімен қоса ұлттық валютадағы қолданыстағы пайыздық мөлшерлемелерді анық жасауға мүмкіндік берді. Нәтижесінде, шетел валютасындағы депозиттер ақша массасына қатысты 1993 жылдың соңында 1989 жылғы 72%-дан 30%-ға дейін қысқарды. Орталық банктің инфляциялық таргеттеуге өтуге бағытталған саясаты да долларлану төмендеуіне ықпал етті. Ақша-кредит саясатының бұл режиміне көшу процесі 10 жылға жуық болды. Бастапқыда орталық банк валютаға байланыстырудың аздап өзгермелі режимін пайдаланды. Валюталық саясаттың келесі сатысы – злота бағамы өзгеруін $\pm 7\%$ -ға дейін кеңейту болды. Злота құбылмалығын біртіндеп өсіру инфляцияны таргеттеу тетігін әзірлеу мен енгізуді мүмкін етті. Польшадағы инфляция 1998 жылы бір мәнді болды. Осы жылы Польшаның орталық банкі инфляцияның орташа мерзімді болжамын белгіледі. 2000 жылғы сәуірде злота бағамы еркін өзгеріске жіберілді. Де-факто злота бағамы еркін өзгеріске 1998 жылы соңғы өктемдіктер жүргізілген кезде жіберілген болатын.

Египетте долларсыздандыру ойдағыдай макроэкономикалық тұрақтандырудың және банк салысындағы реформалардың арқасында өтті. Шетел валютасындағы депозиттердің үлесі жалпы депозиттерге қатысты 1991 жылғы 56%-дан 1999 жылы 22%-ға жетті, одан кейін 2004 жылы 18%-ға дейін төмендеді. Үкімет орталық банкпен бірлесе отырып 1991 жылдың басында инфляцияны төмендету және қаржы жүйесін ырықтандыру үшін жүйелі реформаларды бастады. Елдің қаржы жүйесі реформаларды бастау алдында өте реттелген болатын (пайыздық мөлшерлемелер бақыланды, АЕТ әртараптандырылды). Ырықтандыру инфляцияны 90 жылдардың басындағы 30%-дан 2000 жылдардың ортасында 5%-ға дейін қысқартуға мүмкіндік берді. Осыған қарамастан, шетел валютасында номинирленген активтерге қатысты кемсіту шараларының бөлігі қалды. Мысалы, 1996 жылдан бастап шетел валютасындағы өтімділік бойынша талаптар активтерден 25%-ды құрап, 5%-ға өсті.

Халықаралық валюта қоры Кавказ және Орталық Азия елдеріндегі дағдарысқа қарсы үрдістерге талдау жасай отырып, халықаралық тәжірибені ескере отырып, макроэкономикалық орнықтылық тұрақты долларсыздандыруға жету үшін барынша нәтижелі құрал болып табылады деп санайды.

Бұдан басқа, ХВҚ пікірі бойынша, реттеу жүйесі валюталық тәуекелді тиісті бағалауды, мысалы, хеджирленбеген қарыз алушыларға валюталық кредиттер бойынша капиталға артқан қосымша талаптарды енгізу арқылы көтермелеуі тиіс, бұл жанама валюталық тәуекел проблемасын шешуге мүмкіндік береді. Кейбір елдерде айырбастау бағамының үлкен икемділігіне жол беру банктерге, корпорацияларға және үй шаруашылықтарына долларлану тәуекелдерін жақсы бағалауда да көмек көрсетуі мүмкін.

Қазақстанда долларлану жоғарғы импортқа тәуелділік аясында сыртқы күйзелістерге елеулі түрде түсетін әртараптандырылмаған экономиканы білдіреді. Бұл негізгі макроэкономикалық өлшемдердің жоғарғы құбылмалығына әкеледі және ұлттық валютаның негізгі функцияларына зиян келтіреді.

Осылайша, Қазақстан үшін жоғарғы долларланумен күрес жүргізу үшін гибридті тәсілді қолдану өзекті болады:

1) *мұнай емес секторлардың экономикадағы үлесін кеңейте отырып, макроэкономикалық тұрақтандыру;*

2) *ұсынылатын ең жоғарғы сыйақы мөлшерлемесін анықтау қағидаларына қайта қаржыландырудың ресми мөлшерлемесінің орнына күтілетін инфляциядан қалыптасуға тиіс базалық пайыздық мөлшерлемені енгізу;*

3) *шетел валютасындағы қысқамерзімді міндеттемелер үшін резервтеу нормаларын ұлғайту.*

4) *инфляциялық таргеттеу режіміне көшуді жеделдету және пайыздық каналдың ақша-кредит саясатын қалыптастырудағы және жүргізудегі рөлін күшейту.*

Әдебиеттер тізімі

1. Dollarization in Emerging-Market Economies and Its Policy Implications for the United States, C. Fred Bergsten (1999)

2. Dedollarization by Annamaria Kokenyne, Jeremy Ley, and Romain Veyrune IMF WP/10/188 (2009)

3. Full Dollarization: The Pros and Cons by Eduardo Borensztein, Andrew Berg (2000)

4. <http://fsi.imf.org/Default.aspx>

5. Monetary Policy under De Facto Dollarization: The Cases of Peru and Croatia by Prof. Dr. Peter Bofinger, Julius - Maximilians - Universität Würzburg (2009)

6. Peru's De-dollarization Policies Fighting dollarization: the 2015 "Super Package" by Luis Oscar Herrera, Alex Muller-Jiskra Banco BTG Pactual S.A.

7. Peru: Drivers of De-dollarization by Mercedes García-Escribano IMF (2010)

8. Долларизация в переходных экономиках России и стран Центральной и восточной европы М.Ю. Головин

Өтімділік тәуекелін модельдеу. Екінші деңгейдегі банктердің өтімділік тәуекелін талдауға арналған стресс-тестілеу әдістемесін пайдалану

Әлібекова А.М. – Зерттеулер және стратегиялық талдау департаменті Стратегия және талдау басқармасының жетекші маман-талдаушысы

2007-2008 жылдардағы банктік дағдарысқа дейін өтімділік тәуекелі екінші тәртіптегі тәуекел болып саналған. Мысалы, Northern Rock, Bear Sterns және Lehman Brothers кредиттік және нарықтық тәуекелдердің іске асырылуының өтімділіктің жетіспеу проблемасына қаншалықты жылдам ауысатынын және осының қаржы институттарының қызметіне қаншалықты әсер ететінін көрсетті. Қаржы институттары осыдан алған сабақтан кейін өтімділік тәуекелін бағалауға және басқаруға ерекше көңіл бөле бастады және Қазақстанның банк жүйесі де ерекшелік болып табылмайды.

Өтімділік тәуекелінің іске асырылуы банктің қарсы агенттер, клиенттер және мүдделі тұлғалар алдындағы міндеттемелерін уақтылы және тиісті валютада орындау алу мүмкіндігін білдіреді.

Қаржы ұйымдары үшін өтімділіктің бірнеше мәні болады. Біріншісі банктің ақша қаражатының әкелінуі мен әкетілуінің уақыт бойынша теңгерімділігін тұрақты қамтамасыз етуге мүмкіндігіне қатысты (қорландыру өтімділігінің тәуекелі). Сондай-ақ активтері мен ақша қаражатын жедел айырбастау мүмкіндігі, бұл ретте осы операциядан зиян келтірмей (нарықтық өтімділік тәуекелі), сондай-ақ банктің қажет болған кезде қорландыруды тарту мүмкіндігі маңызды болып табылады [1].

Осы мақалада банктің ақша қаражатының әкелінуі мен әкетілуі арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету мүмкіндігіне назар аударылады. Осы тұрғыда өтімділіктің қажетті деңгейін қамтамасыз ету үшін банктер әртүрлі стратегиялар мен модельдерді әзірлейді.

Реттеуші белгілейтін талаптар өтімділіктің қажетті деңгейін қамтамасыз етуге маңызды рөл атқарады. Мәселен, банктердің өтімділік тәуекелін басқаруының және бақылау деңгейін арттыруы қажеттілігін анықтай отырып, Базель комитеті Базель III стандарттарына сәйкес өтімділік бойынша жаңа Liquidity Coverage Ratio (LCR) және Net Stable Funding Ratio (NSFR) талаптарын ұсынды.

Liquidity Coverage Ratio талабы өтімділігі жоғары активтердің қорын құру арқылы қысқа мерзімді өтімділіктің банктерге бір ай ішінде теріс күйзелістер болған жағдайда өз қызметін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін сенімді деңгейін қамтамасыз ету үшін әзірленді. Одан әрі Базель III стандарттарына көшу үшін Ұлттық Банк 2014 жылы Қазақстанда осы өтімділік бойынша талапты ендіру үшін зерттеу жұмысын жүргізді, Базель комитетінің қысқамерзімді өтімділіктің көрсеткішін есептеу әдіснамасы, шет елдердің жаңа өтімділік стандартына көшу ерекшеліктері, сондай-ақ Базель III қысқамерзімді өтімділіктің көрсеткішін есептеу бойынша ұсынымдарының Қазақстандағы заңнаманың қолданыстағы нормаларына бейімделуі бөлігінде ұсынымдары зерделеді.

Net Stable Funding Ratio коэффициентін енгізу артық нарықтық өтімділік болған кезеңдерде банктердің қысқамерзімді жеке қорландыруға аса тәуелділігін ұзақ мерзімге (1 жыл) сенімді қорландыру көздерін қамтамасыз ету арқылы шектеуге және активтер мен міндеттемелердің орнықты құрылымын белгілеуге мүмкіндік береді. Осы коэффициент бойынша зерттеулер жүргізуді Ұлттық Банк 2016 жылға жоспарлап отыр.

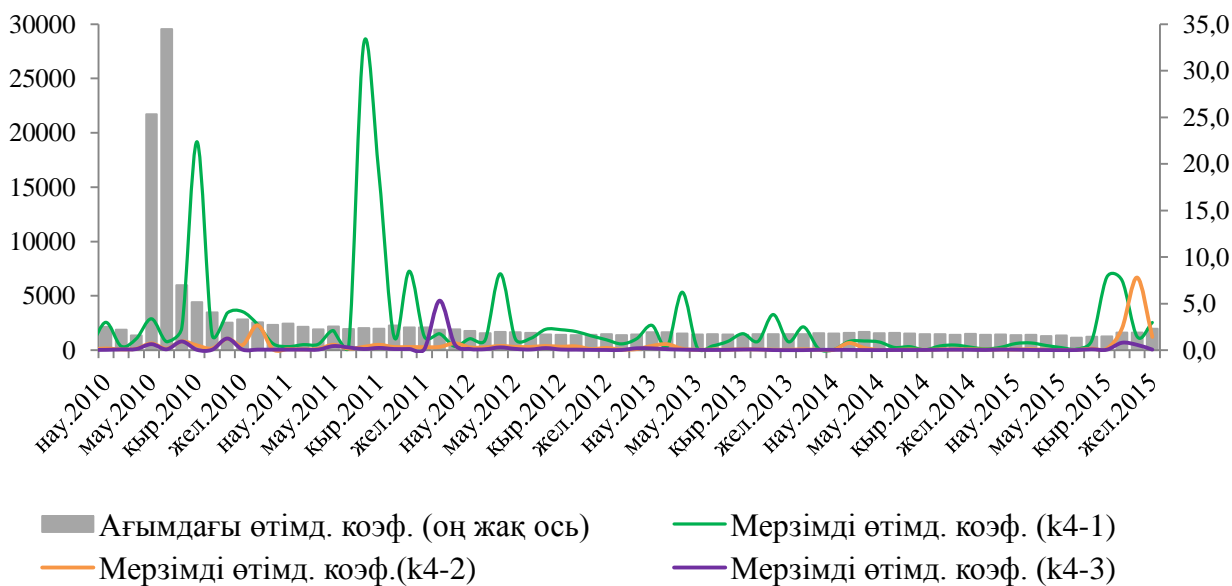
Қаржы институттары Базель III талаптарынан басқа өтімділік тәуекелін бағалауға арналған төлем ағындарын (стандартты және серпінді) коэффициенттік талдау және гар-талдау сияқты негізгі әдістерді әзірледі.

Банктің реттеуші белгілеген өтімділік деңгейін коэффициенттік талдау орындау үшін міндетті және есептеу бойынша неғұрлым қарапайым болып табылады. Ұлттық Банк «Екінші деңгейдегі банктер үшін пруденциалдық нормативтер есеп айырысуларының нормативтік мәні мен әдістемесі туралы нұсқаулықты бекіту туралы» Қазақстан

Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігі Басқармасының 2005 жылғы 30 қыркүйектегі № 358 қаулысына сәйкес ұлттық және шетел валютасындағы ағымдағы және мерзімді өтімділіктің коэффициенттері бойынша талаптарды бөлек белгіледі. Ағымдағы өтімділіктің нормативі талап етілгенге дейінгі міндеттемелерді орындау кезіндегі төлем қабілетсіздік тәуекелін шектейді (к4). Мерзімді өтімділік талаптарын (к4-1, к4-2, к4-3, к4-4, к4-5, к4-6) орындау 7 күн, 1 ай және 3 ай ішінде банктердің төлем қабілеттілігін жоғалту тәуекелін шектейді.

1-сурет

Қазақстан Республикасы екінші деңгейдегі банктерінің өтімділік бойынша талаптарының орындалуы

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Коэффициенттік талдаудың кемшілігі, ол сапалы бағаны ғана ұсынады және болашақта банктің өтімділік деңгейінің өзгеру болжамын жасауға мүмкіндік бермейді.

Өтімділік деңгейін бағалаудың мынадай әдісі стандартты гар-талдау моделін пайдалана отырып, қажетті таза ақша ағынын жинақтау арқылы олардың өтеу мерзімдері бойынша активтер мен міндеттемелердің құрылымын басқару болып табылады.

Өтімділік деңгейін бағалаудың осы құралы банктің қолда бар баланстық және баланстан тыс активтері мен міндеттемелерінен туындайтын, әсіресе, олар бойынша өтеу мерзімдеріне сәйкес болу мәніне жедел өтеу, не алу мүмкіндігін болжамдайтын болашақ ақша ағындарын салыстыру үшін пайдаланылатын кестені (стандартты гар-талдау үлгісі 1-кестеде берілген) жасауға негізделеді.

Стандартты гар-талдаудың кемшілігі алынған ақпараттың статистикалық болуы болып табылады. Ол банктің өтімділігіне ықпал ететін теріс күйзеліс оқиғалары басталған жағдайда ақша ағындарының күтулі серпінін көрсетпейді және оның негізінде банкке қажетті қаржыландыру көлемін бағалау мүмкін емес. Стандартты гар-талдаудың қолда бар кемшіліктерін жою, бұл ретте гар-талдаудың серпінді ұсынуын ала отырып, болашақ күтулі ақша ағындары бойынша болжамдық деректерді пайдалану арқылы мүмкін.

Тәуекел-менеджмент практикасы соңғы он жылда сандық революциядан өтті. Банктер өтімділік тәуекелін бағалау кезінде шындықты жеңілдете алатын статистикалық модельдерді ғана пайдалануды пайымдауды тоқтатты және стресс-тестілеу жүргізу әдістемесін әзірледі. Осы стресс-тестілеу әдістемесінің екі бағыты бар: сезімталдықты (осалдықты) бағалау және сценарийлік талдау (макроэкономикалық талдау). Белгілі бір фактордың өзгеруіне өтімділік деңгейінің сезімталдығын бағалау тәуекелдің осы факторының өзгеру себептерін көрсетуді

болжамдамайды, мұнда сценарийлік талдау әдістемесі бір-біріне байланысты және қайшы келмейтін бірқатар жүйелі стрестік оқиғаларды пайдалануды білдіреді.

1-кесте

Өтімділік тәуекелін бағалау үшін өтеу мерзімдері негізінде стандартты gap-талдауды жасау үлгісі

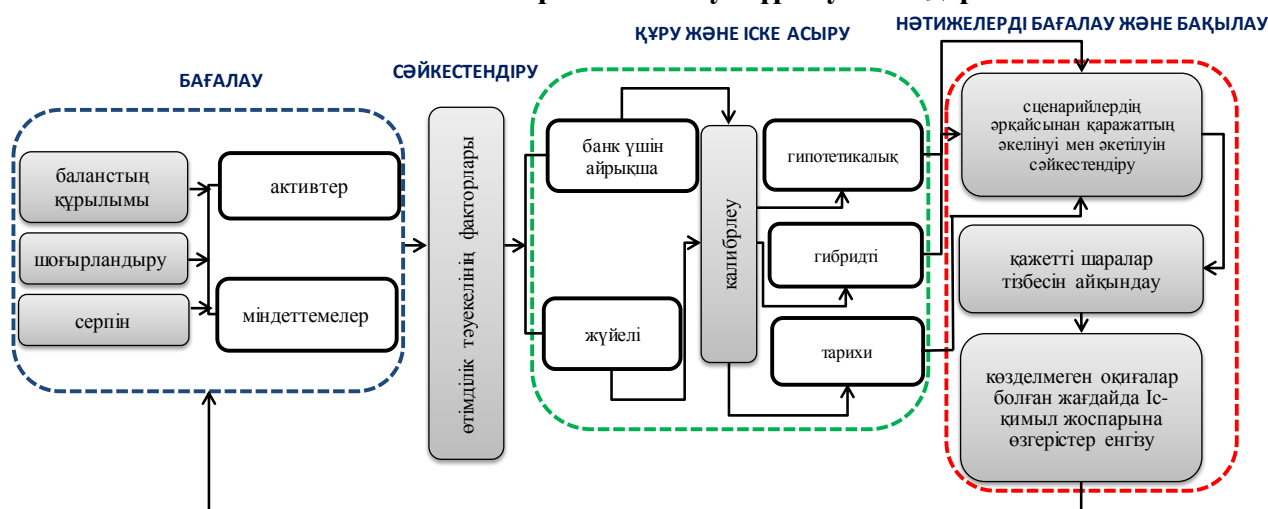
		Талап еткенге дейін	1 апта	1 ай	3 ай	6 ай	1 жыл	>1 жыл	ЖИЫНТЫҒЫ
Ақша қаражатының кетулі әкелінуі	Кредиттер	25	40	120	300	420	750	900	2555
	Бағалы қағаздар			40	50	70	180	350	690
	Қолма-қол ақша және басқа активтер	50							50
Ақша қаражатының кетулі әкелілуі	Депозиттер	-15	-40	-70	-240	-360	-650	-730	-2105
	Тартылған қарыздар	-10	-20	-50	-100	-210	-80	-370	-840
	Шығарылған облигациялар			-30	-75	-100	-320	-150	-675
	Басқа міндеттемелер	-3	-10	-7	-25	-30	-100	-70	-245
GAP		47	-30	3	-90	-210	-220	-70	-570
Жиынтық GAP		47	17	20	-70	-280	-500	-570	

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Өтімділік тәуекелін бағалау үшін стресс-тест жүргізу банктерге күйзеліс жағдайларының оның өтімділік деңгейіне айрықша ықтимал, бірақ туындау ықтималдылығы бар әсерін айқындауға мүмкіндік береді. Банктер стресс-тестілеу нәтижелерін өзінің қаржылық тұрақтылығын сақтай отырып, ықтимал теріс күйзеліске қарсы тұру үшін өтімділік буферінің қажетті мөлшерін айқындау үшін пайдалануға тиіс. Стресс-тестілеу банктің қаржылық тұрақтылығына теріс ықпал ететін факторлардың өлшемдік мәнін анықтаудың тәсілі ғана емес. Ол ішкі және сыртқы күйзелістерге ден қою арқылы банктің ішкі арналарын анықтауға және банктің қаржылық тұрақтылығына қауіп төнген жағдайда қандай шаралардың өтімділік деңгейіне оң ықпал ете алатынын айқындауға мүмкіндік береді.

1-сурет

Банкте стресс-тестілеу жүргізу кезеңдері

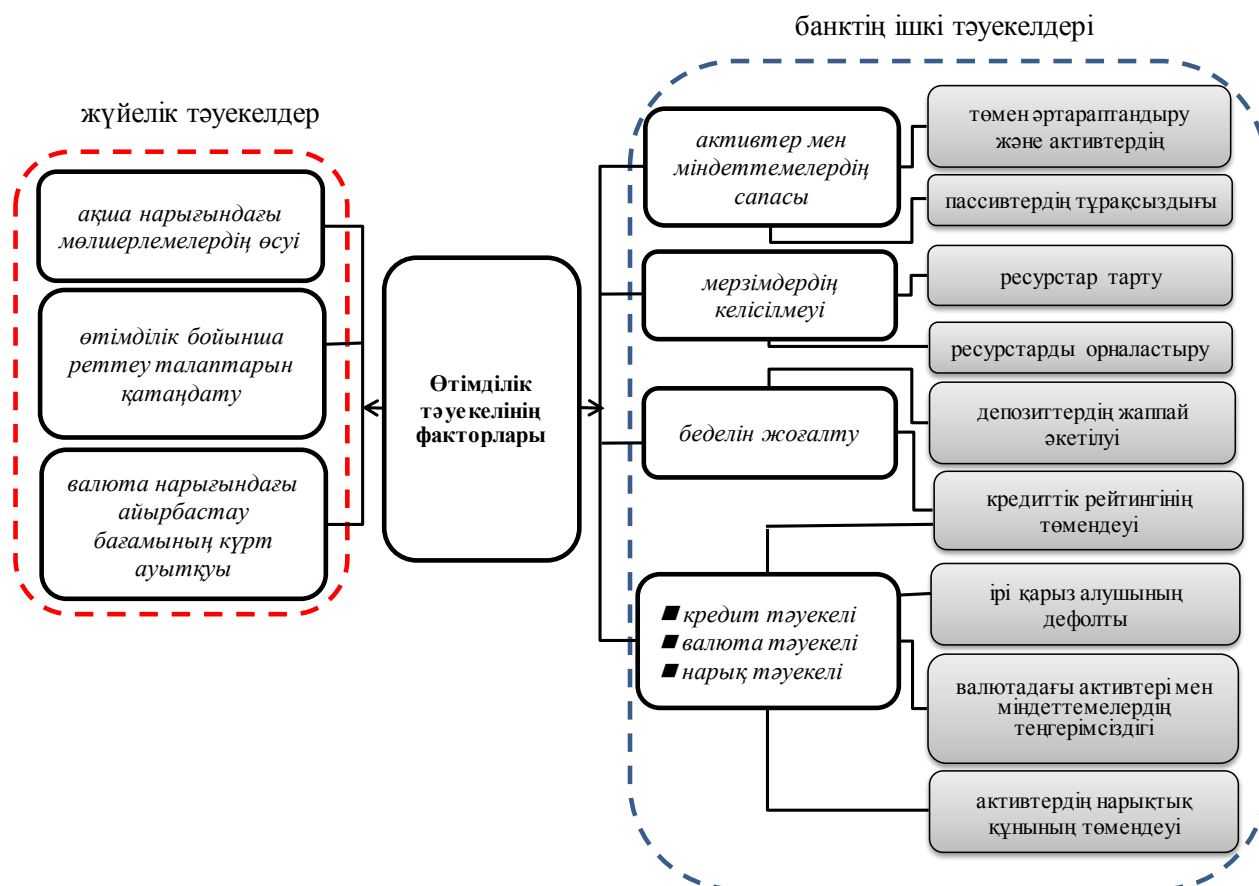
Дереккөзі: [2]

Стресс-тестілеуді жүргізу процесі 4 кезеңнен тұрады (1-сурет):

1) Банктің активтері мен міндеттемелері өзгеруінің құрылымы мен серпінін бағалауды жүзеге асыру, олардың ерекшеліктерін айқындау (алдын ала төлеу шартымен активтер мен міндеттемелер, мерзімінен бұрын өтеу немесе алу, тұрақты және ауыспалы ақша ағындары) белгілі бір банктің өтімділік деңгейіне елеулі ықпал ететін тәуекел факторларын таңдауға мүмкіндік береді.

2-сурет

Банктің өтімділік тәуекеліне ықпал ететін факторлар

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

2) Нарық және кредит тәуекелдерін іске асыру өтімділіктің жетіспеу тәуекелінің туындауының себебі болуына байланысты банктің өтімділігіне әсер ететін көптеген факторлар бар. Банк өзінің өтімділігіне әсер ететін қандай факторлардың анағұрлым маңызды екендігін айқындауы қажет (2-сурет). Хотеллинг сүзгісін (бас құрауыштар әдісі) пайдалану банктің өтімділігіне неғұрлым ықпал ететін факторларды ғана таңдау арқылы сценарийді әзірлеу кезінде қолданылатын тәуекел факторларының санын төмендетуге мүмкіндік береді [2].

3) Іріктелген факторлардан стресс-тестілеу үшін сценарий қалыптастырылады. Одан әрі тарихи деректерге, сол сияқты гипотетикалық болжамдарға, сондай-ақ гибриді болуы мүмкін деректерге негізделген сценарийді қалыптастыру кезінде (тәуекел факторларын калибрлеу кезеңі) пайдаланылатын тәуекел факторлары өзгеруінің сандық мәндерін айқындау қажет. Бұл ретте, жүйелік тәуекелге негізделген сценарийді құру таңдап алынған тәуекел факторларды макродеңгейге (банк жүйесі), микродеңгейге (жеке банк) бөле отырып жүзеге асырылуы қажет. Бұл ретте таңдап алынған тәуекел факторлардың әсері ішкі тұрғыдан келісілуі тиіс. Тәуекел факторлары өзгеруінің пайдаланылатын уақытша шегі, олардың байланыс арналары, ықтимал қысқартулар, не қаржыландыру мерзімдерін ұзарту,

сондай-ақ кредит және нарық тәуекелін іске асырудың өтімділік тәуекеліне көрсететін әсері айқындалуы тиіс.

Әзірленген стресс-сценарийді банктің балансына қолданған соң өтімділік бойынша реттеушінің талаптарын есептеуді жүзеге асыру арқылы оның банктің өтімділігіне әсерін айқындау жүргізіледі, ақша ағындары бойынша алынған мәндер банктің өтімділігін гар-талдау моделіне қойылады.

4) Барлық әзірленген сценарийлерді банк балансына қолданған соң нәтижесінде теріс ақша ағындары алынған (гар-талдауда алшақтықтар пайда болады және реттеушінің талаптарын сақтамау байқалады) сценарийлерді іске асыру мүмкіндігі талданады. Стрестік сценарийлердің банк өтімділігіне теріс әсерін теңестіретін шаралар әзірленуі тиіс. Негізінен өтімділік арасындағы алшақтықты жабу үшін және реттеуші талаптарының нормативтік мәндеріне қол жеткізу үшін жоғары өтімді активтерден тұратын банк өтімділігінің буфері пайдаланылады. Банк басшылығы стресс-тестілеу үшін әзірленген сценарийлерді банк балансының құрылымындағы ықтимал өзгерістерге сәйкес келуі, нарықтың ағымдағы талаптарына, реттеушінің талаптарына және геосаяси ахуалға қатысты өзекті болуы үшін тұрақты түрде қайта қарауы тиіс [3]. Іс-қимыл жоспарына күтпеген оқиғалар болған жағдайда стресс-тестілеу нәтижелері бойынша мынадай ақпарат енгізіледі:

- тәуекел факторларының және стресс-тестілеу үшін сценарийлердің қайсысы банк өтімділігіне елеулі ықпал етеді;

- осы тәуекел факторы және стресс-сценарий үшін қандай ертерек ден қою индикаторлары айқындалуы мүмкін және пайдаланылуы мүмкін;

- банктің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін тәуекел факторларын ықтимал іске асырған жағдайда қандай шаралар қабылдануы тиіс [4].

Ақша нарығындағы мәлишерлемелердің өсуімен қатар жүретін валюта нарығында теңгенің айырбастау бағамына жалғасып отырған қысымның нәтижесінде қорландыруға шектеулі қолжетімділік, қорландырудың депозиттік базасының жоғары долларлануы жағдайында банктер үшін өзінің ішкі өтімділігін тиімді басқару әсіресе өзекті болып табылады. Банктердің «вакуумде» жұмыс істемейтінін және оларға экономикалық ахуалдың елеулі әсер ететіндігін назарға ала отырып, ағымдағы жағдайда, қаржылық, сол сияқты экономикалық тұрақсыздық жағдайында (мұнай бағасының төмендеуі, негізгі сауда-әріптес елдер экономикасының баяулауы, іскерлік белсенділіктің құлдырауы) дұрыс айқындалған тәуекел факторлары және олардың банк өтімділігінің деңгейіне әсерін бұдан әрі бағалау банктерге қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ететін шаралардың қажетті тізбесін алдын ала әзірлеуге мүмкіндік беретіндігін атап өткен жөн.

Әдебиеттер тізімі

- 1) M. Jacobs Quantitative Measurement and Management of Liquidity Risk in a Banking Context, p.3
- 2) Z. Rashid, A.N. Jayaraman Stress Testing Framework for Liquidity Risk, p.6-7
- 3) Bank for international settlements “Principles for Sound Liquidity Risk Management and Supervision” September 2008 p.3
- 4) Y. Padganeh, S. Sitaram Liquidity risk management: Overview & Practitioner’s challenges p.10-11

Халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру бойынша филиалдың жұмыс әдістері

Худякова А.В. – «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Қарағанды филиалының қаржы ұйымдарын бақылау және қаржы қызметтері тұтынушыларының құқығын қорғау бөлімінің басшысы.

Қаржы аспектісі қазіргі заманғы адамдарының өмірлік іс-әрекеттерінің барлық саласын қамтиды. Қаржылық сауаттылық адамға өз қаржылық әл-ауқатын басқаруға мүмкіндік береді. Қарапайым қаржылық білім мен дағдының болмауы азаматтардың өз қаржылық әл-ауқатын қамтамасыз ету үшін дұрыс шешімдерді қабылдау мүмкіндігін шектейді.

Сондықтан әр адам өзінің қаржылық сауаттылығын арттыруға мүдделі болуы керек.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің негізгі міндеттерінің бірі қаржылық қызметтерді тұтынушылардың заңдық мүдделері мен құқықтарын тиісті деңгейде қорғауды қамтамасыз ету болғандықтан, жергілікті жерлерде халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру бойынша жұмыс жүргізу өзекті болып табылады.

Қаржылық сауаттылықтың төмен болуы қаржы нарығының дамуын шектеуге және өз қаржысы бойынша тиімді шешімдерді қабылдаудағы адамдардың дәрменсіздігіне алып келуі мүмкін. Егер адам өзінің жеке қаржысын жұмсай алмаса, оның салдары опық жегізуі мүмкін. Мысалы, отбасылық бюджетті дұрыс есептемегендіктен, жанұяның әр мүшесін өмір сүру жағдайлары қанағаттандырмауы мүмкін. Сәйкесінше, халық бәрібір қарапайым қаржылық білімдерге мұқтаж екендігін нық сеніммен айтуға болады.

Халықтың қаржылық сауаттылығының жалпы деңгейінен елдің экономикалық дамуы тәуелді екендігін атап өткен жөн. Білімнің төмен болуы қаржылық қызметтерді тұтынушылар үшін ғана емес, тұтастай мемлекет, жеке меншік сектор мен қоғам үшін жағымсыз әсер етуі мүмкін. Сондықтан да халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру жөніндегі мемлекеттік бағдарламаны әзірлеу және ендіру – АҚШ, Ұлыбритания мен Австралия сияқты дамыған елдердің мемлекеттік саясаттарының басты бағыттарының бірі. Халықтың қаржы саласынан хабардар болуы елдегі әлеуметтік және экономикалық тұрақтылыққа септігін тигізеді. Қаржылық сауаттылықтың жоғарылауы азаматтардың тұтынушы несие бойынша қарыздану қаупінің төмендеуіне, нарықтың арам ниетті қатысушылары тарапынан алаяқтық қатерінің азаюына септігін тигізеді [1].

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, бүгінгі таңда азаматтардың қаржылық сауаттылығы әлі де төменгі деңгейде. Азаматтардың аз ғана бөлігі қаржылық институттар ұсынатын қызметтер мен өнімдерді пайдаланады.

Өз қаржыларын басқару туралы шешімін азаматтардың басым көпшілігі алынған ақпараттарға сараптама жасау негізінде емес, таныстарының немесе мүдделі қаржы мекемелері қызметкерлерінің ұсынсы бойынша қабылдайды. Өкінішке орай, өздерінің қаржылық шешімдеріне жауапкершілікті сезінбей, олардың қаржы мекемелері алдындағы қарызын мемлекет өтеу керек деп есептейді. Сөйтіп, халықтың иек артушылық мінезіне тап боламыз.

Ұлттық Банктің Қарағанды филиалы (бұдан әрі – Филиал) бірнеше жыл қатарынан халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру бойынша жұмыс жүргізіп келеді. Жұмыс келесідей бағыттар бойынша атқарылады:

1. Азаматтарды жеке қабылдау арқылы түсіндіру жұмыстарын жүргізу. Қаржы институттарымен бірлесе жұмыс істеу мәселелері бойынша азаматтарға құқықтық көмек көрсету.

2. Оқу орындарының студенттері үшін дәрістер оқу.

3. Халықты қаржылық сауаттылыққа оқыту бойынша семинарлар өткізу.

4. Бұқаралық ақпарат құралдарымен бірлесіп жұмыс істеу.

5. Азаматтардың шағымдарымен жұмыс.

Жұмысымыздың басты мақсаты азаматтардың бойында қаржылық басқару мәдениетін қалыптастыру болып табылады. Ол отбасылық бюджетті жоспарлаудан басталады. Өз кезегінде ол ұзақ мерзімге және тіршілік кезеңінің жүзеге асыру стратегиясын әзірлеуге бағытталған.

Келісімшартты дұрыс оқу және ондағы ақпаратты түсіну, түрлі қаржы институттары ұсынатын өнімдердің шарттарын өзара салыстыру, тұтынушы құқығын бұзған жағдайда арыз жазу және шағым түсіру және басқа да халыққа қажетті дағдыларды игерту міндеті қойылып отыр.

Филиалда басшылық мен қызметкерлердің қатысуымен азаматтарды қабылдау күн сайын жүргізіледі. Қабылдау барысында 2015 жылы 167 жеке тұлғаға банктік қарыз келісімшартына отыру, оның шарттарын өзгерту тәртібін бұзу, қарызды өндіру бойынша банк әрекетінің заңдылығы, өзге банктердегі есеп-шоттағы ақшаны несие беруші банктердің акцепсіз өндіріп алуы, екінші деңгейлі банктердің банктік қарыз келісімшарттары бойынша талаптар құқықтарын үшінші тұлғаға ұсыну, екінші деңгейлі банктерден ақпарат алу тәртібі, сақтандыру төлемдерін негізсіз кешіктіру және басқа да мәселелер бойынша ауызша кеңес берілді [2].

Халық арасында қаржы қызметтері және шағын қаржы ұйымдарының қызметтері бойынша қаржылық сауаттылықты арттыру жөніндегі түсіндіру жұмысын жүргізу саласында тиімді серіктестік құру мақсатында 2015 жылдың басында Ұлттық Банк филиалы мен «Нұр Отан» партиясының Қарағанды облыстық филиалы ынтымақтастық туралы меморандумға қол қойды. Аталған меморандум аясында «Нұр Отан» партиясының қоғамдық қабылдауында ай сайын азаматтардың шағымдары қарастырылады.

Өткен жылдың өзінде партияның қоғамдық қабылдауында 137 адам болып, олардың толғандырған мәселелер бойынша түсіндірме жұмыстары жүргізіліп, құқықтық сұрақтар бойынша кеңестер берілді.

Қаржылық сауаттылықты арттыру бойынша екінші бағыт орта арнаулы және жоғары оқу орындарының студенттерімен Филиал ғимаратында кездесулер өткізу болып табылады. Мұндай кездесулер жыл сайын өткізіліп тұрады.

Жастар ақпаратты мұқият тыңдап, пікірталастарға белсенді түрде қатысатындығын ерекше атап өткен абзал. Ұлттық Банк филиалының ғимаратында студенттер өзіндік «Банкир сабағын» оқиды десе де болады.

Өткен жылы Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің, Қарағанды экономикалық университетінің Экономика, бизнес және құқық колледжінің студенттеріне «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі және оның қаржы секторындағы рөлі», «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қызметі мен міндеттері туралы», «Ұлттық Банктің экономикадағы рөлі», «Орталық банктің ашық нарық саясатының негіздері» тақырыптарында дәрістер оқылды.

Қаржылық сауаттылықты арттыру және сабақ барысында қолдану мақсатында Ұлттық Банк филиалы жоғары оқу орындарының сайттарында баспасөз мәлімдемелер мен ақпараттық материалдарды жүйелі түрде жариялап тұрады [2].

Халықтың түрлі санаттары үшін көшпелі оқыту семинарларын өткізу дәстүрлі іс-шараға айналды. 2014-2015 жылдар аралығында мұндай семинарлар Қарағанды облысына қарасты 8 қалада өтті. Аталмыш семинарлардың өтуіне халықтың түрлі санат өкілдері қызығушылық танытты, атап айтар болсақ, банк филиалдарының жетекшілері, мемлекеттік мекеме жетекшілері, қаланың қоғамдық бірлестіктері мен кәсіпкерлер, сонымен қатар бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері. Семинарлар жергілікті атқарушы билік органдары жетекшілерінің қатысуымен өтті.

Семинарлардың дәрістері қаржы қызметтерін тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың құқықтық негіздерін оқыту қағидаты бойынша дайындалып, нақты ұсыныстар айтылады. Мысалы, банктерде несие алу кезінде қарыз алушыға не білу керек, несие

тарихын қалыптастыру ережесі, проблемалық жағдайлар туындаған кезде банктердің өзара жұмысы және басқа аспектілер.

24.04.2015 жылғы Қазақстан Республикасы Ұлттық банкі басқармасының №69 қаулысы бойынша бекітілген тұрғын үй қарыздарын/ипотекалық қарыздарды қайта қаржыландыру бағдарламасының шарттарын талқылау және аталған бағдарламаға жататын азаматтардың санатын анықтау өткен жылғы семинарлардың өзекті тақырыбы болды.

Семинар барысында тұрғын үй қарыздарын/ипотекалық қарыздарды қайта қаржыландыру мүмкіндігі туралы нақты сұрақтар қойылды. Ұсынылған мәліметтер негізінде Ұлттық Банк бекіткен бағдарлама шарттары бойынша тұрғын үй қарызын/ипотекалық қарыздарды қайта қаржыландыру мүмкіндігі немесе мүмкін еместігіне қатысты әр азаматқа түсіндіру жұмыстарын ұйымдастырды.

Бағдарламаның жүзеге асырылуын Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі және «Проблемалық несиелер қоры» АҚ тарапынан тұрақты бақылау және мониторинг жүргізіліп отырғандығы айтылды. Азаматтарға алдын ала болжам бойынша, аталмыш бағдарлама 25 000 астам қарызды, оның ішінде әлеуметтік әлжуаз азаматтар санатына жататын 5 000 қарыз алушының қарызы қайта қаржыландыру жоспарланғандығы тілге тиек етілді.

Сонымен қатар, қарыздарды қайта қаржыландыру бағдарламасының жүзеге асырылуының ашықтығын қаттамасыз ету үшін облыстық әкімдіктерде, Астана мен Алматы қалаларының әкімдіктерінде ипотекалық қарыздарын қайта қаржыландыруы бас тартылған қарыз берушілердің қарыздарын қарастру бойынша комиссиялар құрылды. Комиссия құрамына құқық қорғау органдары мен қоғамдық ұйымдардың өкілдері кірген.

Ұлттық Банк филиалында әскери прокуратура, әскери қолбасшылық пен банк филиалдарымен өткізілген жиналыстың маңызды шара болғандығын атап өткен дұрыс. Онда әскери ортадағы несиелер проблемасын шешу жөнінде шешілмеген сұрақтарды анықтау бойынша бірлескен жұмысты қажет ететін бірқатар өзекті мәселелер талқыланды.

Қандай да бір қолайсыз жағдайдың туындауына қарыз алушы әскери қызметкерлердің өздері кінәлы екендіктері аталды. Олар банктен алған несиелерін уақытылы төлеуге қабілетсіз болуымен байланысты туындаған салдарды жоюға дайын болмай шыққан.

Әскери бөлім өкілдері кейде адамдар өз мүмкіндіктерін есептей алмайтын жағдайлар бойынша мысалдар келтірді. Кейбір әскери қызметкерлердің ай сайынғы төлемақысы олардың жалақысына тең немесе асатын несиелері бар екендігі аталды. Сәйкесінше, қарызды өтеу кезінде проблемалар туындайды.

Жиналыста проблемалық сұрақты талқылау кезінде аталмыш мәселе тек әскери бөлімшелер қолбасшылығына ғана қатысты емес екендігі, сондай-ақ банктер үшін де өзекті екендігі аталды. Ай сайынғы төлемақысы өте жоғары несиелерді рәсімдеу салдарынан, қарыз алушылар соңында несиені уақытылы төлеуді немесе мүлде қарызын өтеуден бас тартады. Нәтижесінде, проблемалық қарыз алушы сияқты мәселеге тап болса, әскери бөлімшенің қолбасшылығы пайда табу мақсатында қылмысқа бару және өз-өзіне қол жұмсау сияқты жағдайларды алдын алу мақсатында тұрақты бақылау жүргізу қажет әскери қызметшіге тап болады.

Основная цель наших семинаров – формирование у граждан разумного финансового поведения при принятии обоснованных решений, касающихся личных финансов, и защиты их прав как потребителей финансовых услуг.

Әскери ортада мерзімі өткен несиелер бойынша проблемалық мәселелерді төмедету және шешу үшін әскери прокуратура, әскери бөлімшелер мен екінші деңгейлі банктермен бірлескен іс-шаралар әзірленді. Атап айтар болсақ,

1. Ұлттық Банк филиалының және банк филиалдарының өкілдерінің қатысуымен әскери қызметшілердің несиелер алу бойынша қаржы сауаттылығын арттыру жөніндегі семинарлар өткізу.

2. Проблемалық борышкерлердің Ұлттық Банк филиалының және банк филиалдарының өкілдерімен тұрақты түрде кездесу өткізіп, нақты жағдайлар қарастырып, проблемалық сұрақтарды шешу бойынша нақты ұсыныстар әзірлеу.

3. Әскери қызметшілердің тұрғын үй қарызын/ипотекалық қарыздарды қайта қаржыландыру бағдарламасына қатысу мүмкіндігін қарастыру.

Аталған шараларды орындау үшін 2015 жылы банк өкілдерінің қатысуымен әскери бөлімшелерде көшпелі семинарлар өткізіліп, онда әскери қызметшілердің жеке қабылдауы жүргізілді. Олардың проблемалары талқыланды.

Біз ұйымдастыратын семинарлардың негізгі мақсаты – жеке қаржысына қатысты негізделген шешімдерді қабылдау кезінде саналы қаржылық тәртіпті қалыптастыру, қаржылық қызметтерді тұтынушы ретінде құқығын қорғау.

Жергілікті жердегі қаржылық сауаттылықты арттырудың негізгі аспектісі бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдерімен жұмыс істеу болып табылады

Филиал басшылығының қатысуымен өзекті тақырыптарға байланысты журналистермен баспасөз конференциялары өткізіліп тұрады. Оның барысында қаржылық нарықтағы жағдайларға, тұрғын үй қарызын/ипотекалық қарыз алуды қайта қаржыландыру бағдарламасының жүзеге асырылу барысы туралы, экономиканы долларизациялау деңгейін төмендету үшін Ұлттық Банк қабылдаған шешімдер талқыланады. Сондай-ақ, шағын қаржылық ұйымдарды құруға арналған Ұлттық Банктің нормативті-құқықтық актілері мен заңдар түсіндіріледі. Инфляциялық тартегирация режиміне өткендіктен, ұлттық валютада ашылған жеке тұлғалардың депозиттеріндегі бағамдық айырмашылықты төлеу тәртібі талқыланады.

Өткен жылы филиал қызметкерлері қаржылық қызмет тұтынушыларының құқығын қорғаудың өзекті мәселелері, «Валют-Транзит Банк» АҚ салымшыларына қосымша салым төлеу, Ұлттық Банк ұсынған мемлекеттік қызметтер, тұрғын үй қарыздарын/ ипотекалық қарыздарды қайта қаржыландыру бағдарламасының жүзге асырылу барысы, ұлттық валютада ашылған жеке тұлғалардың депозиттері бойынша бағамдық айырмашылықты төлеу ережесі туралы телеарналарға сұхбат берді.

Азаматтардың көпшілігі қойған сұрақтар бұқаралық ақпарат құралдарына жарияланған мақалаларға негіз болды. Атап айтар болсақ, «Кепілдікке қойылған жылжымайтын мүлікті соттың қатысынсыз жүзеге асыру тәртібінің ерекшеліктері», «Көлік құралдары иелерінің міндетті сақтандыру жасау туралы азаматтық-құқықтық жауапкершілігі», «Несие тарихын қалыптастыру тәртібі туралы», «Несие алу кезіндегі алаяқтық фактілері туралы» және т.б.

Аудандық және облыстық газеттерде «Ұлттық банк ақпараттандырады» айдарында кеңес түріндегі материалдардың жарияланып тұруы дәстүрге айналды.

Қаржылық ұйымдардың жұмысы, оның ішінде банк секторы туралы халықтың қаржылық сауаттылығын және ақпараттандырылу деңгейін арттыру мақсатында 2015 жылы баспа бұқаралық ақпарат құралдарында 20-дан астам мақала жарияланды.

Азаматтардың шағымдарына қатысты жүргізілетін жұмыстарға жеке тоқталып өтсем.

Қаржы ұйымдарының жұмысына қатысты келіп түсетін халықтың шағымдары мен арыздарының барлығы дерлік сарапталады. Қаржы институттарымен жұмыс істеу барысында туындаған азаматтардың проблемалары туралы ақпарат Ұлттық Бантің нормативтік-құқықтық актілерін одан әрі толықтыруға қолданылады. Аталмыш құжат жүргізілетін бақылау мен тексеріс жүргізу аясындағы қаржы ұйымдарының қызметіне қойылатын талаптарды анықтайды.

Арыздарды сараптай отыра, қаржылық заңнамалардың қандай да бір саласына қатысты азаматтардың осал тұстары, келісімшартта қарастырылған өз құқықтарын қолдана білуі немесе білмеуі, бұзылған құқықтарын қорғай білуіндегі кем тұстар көрінеді.

Қаржылық сауаттылықты оқыту мақсатында, арыздарды қарастыру нәтижесіндегі жауаптарды жолдау кезінде қаржы ұйымы ісінің заңды немесе заңсыз екендігін түсіндіру үшін арыз берушіге заңнамалық ережелер мен қаржы ұйымдарының ішкі саясат ережесіне жазбаша түрде түсініктеме беріледі.

2015 жылы Филиал жеке және заңды тұлғалардың 400-ден астам шағымын қарастырды.

Арыз берушілердің шағымдарынан алынған ақпарат дәрістерді әзірлеу үшін және көшпелі семинарлар барысында азаматтарды оқыту кезінде қолданылады.

Жекелеген азаматтарды толғандыратын мәселелер семинарға қатысушы аудиторияның көбін мазалайтын сұрақтар болып жатады. Сөйтіп осы мәселені жанды пікірталастар кезінде талқылаймыз.

Қорыта айтқанда, халықтың қаржылық сауаттылық деңгейін арттырумен байланысты мақсаттарға қол жеткізу үшін бірқатар мәселелерге бағытталған кешенді іс-шаралар жоспарын әзірлеп, жүзеге асыру қажет. Атап айтар болсақ, қаржылық сауаттылық мәселесіне азаматтардың назарын аударту, азаматтардың қаржылық білімін арттыру қажеттілігін ұғыну деңгейін жоғарлату, азаматтардың қаржылық мүмкіндіктеріне сәйкес келетін белсенді экономикалық мінезін қамтитын жаңаша ойлауды қалыптастыру; тұтынушыларға қатысты қаржылық өнімдер мен қызметтерді жабдықтаушылардың өз істеріне жауапкершілікпен қарауын қалыптастыру, қаржылық қызметтер мен өнімдерді ұсынудың және жылжытудың ашық және алдын ала келісілген модельдерді құру; халықтың жалпы экономикалық белсенділігін жоғарлату, кәсіпкерлікті, өз бизнесін құру идеясын және оған қажетті құзыреттіліктерді қолдау [3].

Әдебиеттер тізімі:

1. Зеленцова А.В., Блискавка Е.А., Демидов Д.Н. Книга «Повышение финансовой грамотности населения. Международный опыт и российская практика», 2012 ж. Finansy.ru> статьи> post_1337760050.html

2. «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Қарағанды филиалының 2015 жылғы жылдық есебі;

3. А.В. Стахнюк, Е.А. Измалкова. Методы работы по повышению финансовой грамотности населения (региональный аспект) www.cbr.ru/publ/moneyAndCredit/Stahnuk_08_14.pdf.

Қаржы қызметін тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың кейбір мәселелері

Сугиров Н.А. – «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» республикалық мемлекеттік мекемесі Маңғыстау филиалының қаржы ұйымдарын бақылау және қаржы қызметін тұтынушылардың құқықтарын қорғау бөлімінің бастығы.

Қаржы қызметтерін тұтынушылардың заңды мүдделерін қорғау және олардың құқықтарын қорғауды тиісті деңгейде қамтамасыз ету – Ұлттық Банктің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Аталған мақалада «қаржы қызметі» дегеніміз не, қаржы қызметін тұтынушылар кімдер, сонымен қатар қаржы қызметін тұтынушылардың құқықтарын қорғауда мемлекеттің рөлі қандай деген мәселелер кеңінен түсіндіріледі.

Қаржы қызметі дегеніміз – Ұлттық Банктің лицензиясы негізінде сақтандыру нарығының қатысушыларының, бағалы қағаздар нарығының, ерікті жинақтаушы зейнетақы қорының, банктік әрекеттің, банктік операциялардың жекелеген түрлерін жүзеге асыру бойынша ұйымдардың әрекеттері. Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры, орталық депозитарий, бірыңғай тіркеуші және өзара сақтандыру қоғамдары бойынша қызмет көрсетулер де қаржы қызметін көрсетуге жатады, бірақ бұлар лицензиялауға жатпайды.

Қаржы қызметін тұтынушылар – қаржы ұйымдарының қызмет түрлерін қолданатын, сондай-ақ өз ақшаларын қаржы құралдарында инвестицияға салатын жеке және заңды тұлғалар.

Қаржы ұйымы дегеніміз қаржы қызметін (банктер, сақтандыру компаниялары, бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры, ерікті жинақтаушы зейнетақы қоры, бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушылары) ұсыну бойынша кәсіпкерлік әрекетті жүзеге асыратын заңды тұлға. [1].

Жоғарыда мәліметтер барлық азаматтардың қаржы қызметін тұтынушылар боп табылатынын көрсетеді. Мысалы, халықтың басым бөлігі еңбекақыны банк карточкасымен алады, депозитке ақша салады, банктен кредит алады, зейнетақы жарналарын аударады, ақша аудару жүйесі бойынша ақша аударады, автокөлік құралдарын сақтандыруды жүзеге асырады – ал мұның барлығы да қаржы ұйымдарының көрсетіп отырған қызметі болып есептеледі.

Қаржы нарығы белгілі дәрежеде инвестициялық шешімдерді қабылдауға байланысты. Азаматтар өз инвестициялары туралы шешімдеріне өздері жеке жауапкершілікте болады, яғни өз ақшаларының тәуекеліне өздері жауапты.

Қаржы қызметінің әр түрлілігі және күрделілігі теріс пайдаланылған жағдайда тұтынушыларды қапы қалдырады, бұл осы нарықтың осал тұсы болып отыр. Көп жағдайда банктермен және қаржы ұйымдарымен арадағы қол қойылған шарттардың зардабын түсінбеу немесе білмеу шарт міндеттерін орындауда қарапайым азаматтарға қиындықтар туғызады.

Оның үстіне, тұтынушылардың қаржылық сауатының төмен деңгейі халықтың қаржы өнімдерін пайдалану деңгейіне белгілі бір дәрежеде шектеу қояды және қаржы институттарына сенімсіздіктерін тудырады.

Сондықтан, қаржы қызметін тұтынушылардың құқықтарын қорғауда қаржы нарығын мемлекеттік реттеу және қаржылық сауаттылықты көтеретін іс-шараларды жүзеге асыру маңызды роль атқарады.

Жалпы, республикамызда қаржы қызметін тұтынушылардың құқығын қорғауды қамтамасыз ету:

- 1) құқықтық реттеу (заңнама);
- 2) мемлекеттік кепілдеу жүйесі (тұрғындардың салымдарын кепілдеу, сақтандыруларды төлеу, зейнетақы жинақтары);
- 3) қаржы ұйымдарының әрекетін бақылау және қадағалау;
- 4) халықтың қаржылық сауатын көтерулер арқылы жүзеге асырылады.

Қазақстанда қаржы қызметін тұтынушылардың заңды мүдделерін және құқықтарын қорғаудың өкілетті органы Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі болып табылады.

Еліміздің аймақтары тұрғындарына ыңғайлы болуы үшін және шарт бойынша ұсынылған қаржы қызметінің дауларын жедел реттеу үшін (кредит, депозит, сақтандыру шарты және т.б.) Ұлттық Банк филиалдарында:

- жеке және заңды тұлғалардың өтінімдері бойынша жоспардан тыс және құжаттық тексерулер (яғни тексерілетін субъектіге бармастан құжаттар мен ақпараттарды жазбаша нысанда сұрату);

- Қазақстан Республикасы заңнамасында қарастырылған жағдайдайларда ықпал ету шаралары мен санкцияларды қолдану;

- қаржы қызметін және микроқаржы ұйымдар қызметтерін көрсету/ пайдалану мәселелері бойынша, сондай-ақ аталған қызмет түрін пайдаланушылардың қаржылық сауатын көтеру мақсатында түсінік жұмыстарын;

- банктік операциялардың жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдар және екінші дәрежедегі банктер мен қиындақ туғызып отырған займға арналған берешекті өтеудің өзара тиімді шешімдерін шығару үшін кездесулер жүргізетін қаржы қызметін тұтынушылардың құқықтарын қорғау және қаржы ұйымдарын бақылау бөлімдері құрылды.

Мысалы, 2015 жылы ҚР Ұлттық Банкінің Маңғыстау филиалына 280 (2014 жылы-206 өтініш) өтініш келіп түсіп қаралған, талдау көрсеткіштері бойынша өтініштердің 90%-нан астамы екінші деңгейдегі банктерге (банктік қызметтер) қатысты [2].

Банк секторына қатысты өтініштерді қарау тәжірибесі бойынша банктік несиелер (несие бойынша пайыздық несиесі сыйақысы мөлшерлемесінің, есептелген айыппұлдардың мөлшерінің дұрыстығын есептеу), қолданыстағы қарыздарды қайта қаржыландыру тәртібі, сондай-ақ екінші деңгейдегі банктердің несиесі алушының банктік шотындағы ақшаны жүз пайыз мөлшерінде ұстап қалудың заңдылығы туралы мәселелерді ең өзекті деп қарауға болады.

Банктік несиелер және несиені төлеу бойынша міндеттердің орындалмаған кезінде туындайтын мәселелер

Несие алушыларда әр түрлі жағдайларға байланысты несиесі алғаннан кейін оны төлеу жөнінде мәселелер туындауы мүмкін. Оның себептері жұмыстан айырылу, табыстың төмендеуі, ауру, жақын туысының қайтыс болуы және т.б. болуы мүмкін.

Мұндай жағдайларда, несиесі бойынша міндеттемелерді орындамау немесе уақтылы орындамау несиесі алушыға, мүмкін кепілге қойған тұлғаға, сондай-ақ кепілді қамтамасыз ететін немесе несиесі үшін гарант тұлғаға да теріс салдарлары тиюі мүмкін.

Біріншіден, ол несиесі алушының несиесі тарихына кері әсер етеді, кредиттік бюрода жазылып, өз кезегінде кейіннен несиесі ресімдеу кезінде теріс әсерін тигізуі мүмкін.

Екіншіден, банктік несиесі шарты бойынша қабылданған міндеттемелерді несиесі алушы орындамаған жағдайда, банк заемдары бойынша шартта көзделген шараларды, сондай-ақ заңнамалық актілерге сәйкес шараларды қолдана алады.

Осылайша, банк қызметі туралы заңға сәйкес, банктік қарыз шарты бойынша міндеттемелерді орындауды кешіктірген кезде банктік несиесі шарты бойынша төлемдерді төлеу қажеттілігі және оның міндеттемелерін несиесі алушының орындамауының салдары туралы банктік несиесі шартында көзделген тәртіппен несиесі алушыға хабарлауға міндетті.

Аталған талаптар қанағаттандырылмаған жағдайда банк несиесі алушыға келесі шараларды қолдана алады:

- 1) қарыз алушыға қатысты шаралар қолдану туралы мәселені банктің уәкілетті органының қарауына беруге құқылы. Шаралар қолдану туралы шешім қабылдау банктің ішкі кредиттік саясат туралы қағидаларына сәйкес жүзеге асырылады;

- 2) уәкілетті органның нормативтік-құқықтық актісінде белгіленген тәртіппен, несиесі алушының талабы бойынша ашылған банк шоттарындағы, несиесі алушы мемлекеттік

бюджеттен және Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорынан төленетін жәрдемақылары мен әлеуметтік төлемдер түрінде алатын ақшаны қоспағанда, несие алушының кез-келген банк шоттарындағы ақшаны даусыз (акцептсіз) тәртіппен өндіріп алуға (егер мұндай өндіріп алу банктік қарыз шартында ескертілген болса);

3) Қазақстан Республикасының заңнамасында және (немесе) банктік несие шартында көзделген кез-келген шараларды қолдануға, оның ішінде банктік несие шарты бойынша борыш сомасын өндіріп алу туралы сотқа талап-арызбен жүгінуге, сондай-ақ кепілге қойылған мүлікті соттан тыс тәртіппен (Қазақстан Республикасының жылжымайтын мүлік ипотекасы туралы заңнамалық актісінде көзделген жағдайларды қоспағанда) не сот тәртібімен өндіріп алуға;

Банктердің заемшыларға қатысты қолдау шараларын қамтамасыз ету, оның ішінде қарыздарды қайта құрылымдау туралы мәселелерін жүргізу кезінде, банктер әр несие алушының жеке жағдайына қарап, әрбір жағдайға байланысты банктің ішкі саясатына қарай шешім қабылдайды.

«Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес, банк пен несие алушы - жеке тұлға арасындағы ипотекалық несие шартынан туындайтын келіспеушіліктерді оның өтініші бойынша реттеуді банктің омбудсманы да жүзеге асыруға уәкілетті.

Банк омбудсманы:

- соттың қарауына қабылдаған және (немесе) олар бойынша заңды күшіне енген сот шешімі бар;

- өтініш беруші адам ипотекалық несие шарты шеңберінде туындаған жағдайды реттеу мақсатында оның банкке, банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымға жазған өтінішінің жазбаша дәлелдемесін ұсынбаған;

- қайтадан жіберілген істің жаңа мән-мағынасы болмаған кезде;

- сомасы жиырма мың айлық есептік көрсеткіштен асатын ипотекалық несие шарты бойынша өтініштерді қарамайды.

Осылайша, екінші деңгейдегі банктер және олардың несие алушы-тұтынушылары арасындағы қатынастар банктің ішкі кредиттік саясатына және қол қойылған келісімшарттарына сәйкес реттеледі. Қазақстан Республикасының заңдарында тікелей көзделгеннен басқа реттерде мемлекеттік органдардың банктердің қызметіне араласуына құқығы жоқ [3].

Қарыз шарты бойынша міндеттемелерді орындамаған қарыз алушыларға қатысты банктердің қолданатын шаралары

Қарыз шарты бойынша міндеттемелерді орындамаған қарыз алушыларға қатысты банктердің қолданатын шараларының бірі - қарыз алушының кез-келген банк шоттарындағы ақшаны акцептсіз (даусыз) есептен шығару.

«Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 36-бабына сәйкес, банктік қарыз шарты бойынша міндеттемелерді орындау мерзімінің өтуі басталған кезде банк қарыз алушыны банктік қарыз шартында көзделген әдіспен банктік қарыз шарты бойынша төлемдерді төлеу қажеттігі туралы және қарыз алушының өз міндеттемелерін орындамауының салдарлары туралы хабардар етуге міндетті.

Осы хабарламадан туындайтын талаптар қанағаттандырылмаған кезде банк (банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыртын ұйым) қарыз алушыға ҚР Ұлттық Банкінің нормативтік құқықтық актісінде белгіленген тәртіппен, қарыз алушының талабы бойынша ашылған банк шоттарындағы, қарыз алушы мемлекеттік бюджеттен және Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорынан төленетін жәрдемақылары мен әлеуметтік төлемдер түрінде алатын ақшаны қоспағанда, қарыз алушының кез-келген банк

шоттарындағы ақшаны даусыз (акцептсіз) тәртіппен өндіріп алуға (егер мұндай өндіріп алу банктік қарыз шартында ескертілген болса) құқылы [3].

Қазақстан Республикасының «Ақша төлемі мен аударымы туралы» Заңының 13-бабына сәйкес, ақша жөнелтушінің банкі төлемдік талап-тапсырманы кейбір ерекшеліктерді қоспағанда, ақша жөнелтушінің акцепті болғанда ғана орындауға тиіс.

Банктер ақша жөнелтушінің акцептін талап етпейтін төлемдік талап-тапсырманы жасалған банктік қарыз шартына, кредиттік желі ашу туралы келісімге немесе қарыз операциясының не кепілдік беру фактісін растайтын өзге де құжатқа сәйкес қарыз алушының қарыз бойынша мерзімі өткен берешегі болған жағдайда, берешекті қарыз алушыдан, кепілгерден өндіріп алу үшін қолданады және ақша жөнелтушінің өз банк шотынан ақшаны акцептсіз алып қоюға келісімі бар құжаттар қоса тіркеліп, ақшаны жөнелтуші банкке береді[4].

Осыған орай, банктік қарыз шартында (несие шартында) қарыз алушының кез-келген банк шоттарындағы ақшаны акцептсіз тәртіппен өндіріп алуға құқығы туралы шарттары болған кездегі банктің клиенттің банктік шотынан берешекті өндіріп алуға қойылған төлемдік талап-тапсырмасы заңды болып табылады.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексіне (137-бабы) сәйкес, ай сайынғы ұстап қалудың жалпы мөлшері қызметкерге тиесілі жалақының 50 пайызынан аспауға тиіс [5].

Алайда, банк пен қарыз алушының арасында «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен реттеліп, шарттық заң қатынастары орын алып Еңбек кодексі нормаларына жатпайды және еңбектік қатынас болып табылмайтын заң қатынастары болады [3].

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі мен Банктер туралы заң нормаларындағы қайшылықтар уәкілетті органға заң нормаларын қолдануға, сондай-ақ қаржы қызметін тұтынушылардың құқықтарын қорғауды жүзеге асыруға қиындықтар туғызып отыр.

Сот тәжірибесі қарыз алушылардың еңбек төлемі шотына түсетін қаражатты акцепсіз есептен шығару жөніндегі екінші деңгейдегі банктердің іс-әрекеттерін заңсыз деп тану туралы өтініш талаптарын соттардың қанағаттандыратынын көрсетіп отыр.

Осылайша, заңдылықтарда екі ұдайлы түсініктерді болдырмау, сондай-ақ қаржы қызметін тұтынушылардың құқықтарын қорғауды жүзеге асыру мақсатында, банктерге қарыз алушының банк шоттарындағы ақшасын акцептсіз тәртіппен өндіріп алу кезінде ақшадан ұсталатын соманың мөлшерін 50% аспайтын немесе қарыз алушының және оның асырауындағыларға айлықтың ең төменгі күнкөріс деңгейінің мөлшерін сақтау туралы шектеулер орнату керек.

Банктік заемдарды қайта қаржыландыру – қарыз алушының қарыз шарттарын жақсарту тәсілі

Қайта қаржыландыру – бұл алдыңғы (қазіргі) несиені өтеудің ай сайынғы төлемінің пайыздық мөлшерлемесін төмендету немесе банк операцияларының жекелеген түрлерін орындайтын банкті немесе ұйымды ауыстыру.

Жоғарыдағы келтірілген анықтамадан есте болатын жайт, қайта қаржыландыру - бұл несиеден босату деген сөз емес. Қайта қаржыландырудың мақсаты - қарыз берушінің алдындағы міндеттемелерін бұзбай, қарыз алушының борышын азайту (несие бойынша пайыздық мөлшерлемені азайту, несие төлеудің мерзімін азайту немесе ұзартылуы, бірнеше несиені біріктіру).

Қайта қаржыландыру барысындағы пайдаға қарамастан, бұрынғы несиені өтеу үшін жаңа несиені рәсімдеу кезінде қарыз алушыға рәсімдеу процедурасының қайтадан жасалатынын еске сақтауы қажет.

Мысалы, несиелер алдында қайтадан қарыз алушының төлеу қабілетін растайтын анықтамалар және тағы да басқа құжаттар ұсыну, кепілге қойылған мүлікті бағалау, банк комиссиясын төлеу қажет болады.

Осыған байланысты қарыз алушының несиелер міндеттемелері көбейіп кетпеуі үшін барлық төленуі мүмкін несиелер төлемақыларын алдын-ала есептеген жөн.

Жоғарыда аталғандай, несиелері қайта қаржыландыру - несиелер берген банкте немесе басқа банктерде жүзеге асырыла алады. Несиелер басқа банктен қайта қаржыландырған жағдайда қарыз алушы бұрынғы несиелер берген банктен алдын-ала келісім алу керек, бұл жағдайда қазіргі (қайта қаржыландыруды) несиелер мерзімінен бұрын өтеуі есепке алынатын болады.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 722-бабы 1-тармағы бойынша сыйақы төлеу шарты арқылы берілген несиелер шартта қарастырылған жағдайда немесе несиелер берушінің келісімімен мерзімінен бұрын қайтарылуы мүмкін [6].

Банктік несиелер шарттарының бірі- төлем, яғни банкке төленетін сыйақы төлемі екендігі белгілі жайт. Осыған сәйкес, алдыңғы қарыз берген банктің келісімін алғаннан кейін ғана басқа банк несиелері қайта қаржыландыруы мүмкін.

Алайда, қарыз алушылардың несиелер берген банктен алдын-ала келісім алмастан, қайта қаржыландыру мақсатында басқа банктен жаңа несиелер рәсімдеуі іс жүзінде жиі кездеседі.

Бұл жағдайда өз несиелерін қайта қаржыландыруды көздеген қарыз алушының қазіргі қарызын мерзімінен бұрын өтеу туралы ұсынысын жаңа банк қабыл алмауы мүмкін немесе банк алдындағы міндеттемелері көбейіп кетуі мүмкін.

Жалпы, қолданыстағы несиелер мерзімінен бұрын өтеуге банктің келісімін алған кезде мына жайларды еске сақтау керек, Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» заңының 39-бабы 5-тармағы бойынша банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдардың, банктердің қарызды алған күннен бастап, бір жылға дейін негізгі қарызды ішінара немесе толық мерзімінен бұрын өтейтін жағдайларын қоспағанда, қарыздарды мерзімінен бұрын өтегені үшін тұрақсыздық айыбын немесе айыппұл санкцияларының өзге де түрлерін өндіріп алуға құқығы жоқ [3].

Қорыта келгенде, қайта қаржыландыруды міндеттемелерін орындамаған жағдайда қарыз алушыларға екінші деңгейдегі банктер қолданатын шаралардан құтылудың немесе қарыз шарты бойынша өзіне алынған міндеттемелерді бұзбай, несиелер келісімшарттың тиімді шарттары бойынша төлеуге мүмкіндік беретін және қарыз шарттарын жақсартудың бір тәсілі ретінде қарауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Қаржы нарығы мен қаржы ұйымдарын мемлекеттік реттеу, бақылау және қадағалау туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 4 шілдедегі № 474-ІІ Заңы;
2. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Маңғыстау филиалының 2014 жылғы жылдық есебі;
3. «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы № 2444 Заңы;
4. «Ақша төлемі мен аударымы туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 29 маусымдағы № 237-І Заңы;
5. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 15 мамырдағы №251-ІІІ ЗРК Еңбек кодексі;
6. Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі № 409-І Азаматтық кодексі (ерекше бөлім).

Кірістерді жылыстатуға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жасау мақсатында банктердегі ішкі бақылауға қойылатын талаптар

Құрманязов Т.Қ. – Бақылау және қадағалау әдіснамасы департаментінің Кірістерді жылыстатуға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл басқармасының бастығы

Бұл мақалада қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жасау (бұдан әрі – КЖ/ТҚҚ) мақсатында банктердегі тәуекелдерді басқаруды және ішкі бақылауды ұйымдастыру мен жүзеге асыру мәселелері ашып көрсетіледі.

Мақаланың мақсаты банктерге КЖ/ТҚҚ саласындағы халықаралық стандарттарды (Ақшаны жылыстатуға қарсы күрес жөніндегі қаржылық шараларды әзірлеу тобының ұсынымдары (бұдан әрі – ФАТФ ұсынымдары), Банктік қадағалау жөніндегі Базель комитетінің нұсқаулық құжаттары), сондай-ақ осы саладағы Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарын іске асыруға көмек көрсету болып табылады.

Мақаланың нәтижесі банктердің қызметкерлеріне банктер ақшаны жылыстатуда және терроризмді қаржыландыруда кездестіретін тәуекелдердің түрлерін, сондай-ақ оларды азайтуда қолданылуы ықтимал ішкі бақылау шараларын жақсы түсінуге мүмкіндік беру болып табылады.

Мақаланың өзектілігі ФАТФ ұсынымдарының жаңа редакциясының іргетасы болып табылатын тәуекелге бағытталған тәсілдің қазіргі уақытта КЖ/ТҚҚ мақсатында банктердегі тәуекелдерді басқару және ішкі бақылау үдерістеріне енгізілуімен негізделеді.

2012 жылдың ақпанында ФАТФ өз ұсынымдарының жаңартылған редакциясын шығарды, оның негізгі арқауы тәуекелді бағалауға негізделген, өз ресурстарын тиімдірек шоғырландыру (мемлекет, қадағалау органдары және қадағаланатын ұйымдар деңгейінде) және тәуекелдердің сипатына сәйкес келетін алдын алу шараларын қабылдау үшін ФАТФ талаптары шеңберінде шараларды икемді қолдануға мүмкіндік беретін тәсіл болып табылады [1].

Тәуекелді бағалауға негізделген тәсіл ФАТФ-тың 18-ші ұсынымында көзделген КЖ/ТҚҚ мақсатындағы ішкі бақылау шараларына да қолданылады, оған сәйкес қаржы мекемелері КЖ/ТҚҚ бойынша бағдарламаларды қолдануға міндетті [2].

Осындай бағдарламаларды қолдану басқару деңгейінде комплаенс-қызметкерді тағайындаумен комплаенс-бақылаумен¹ басқарудың тиісті шараларын және кадрларды іріктеудің, қызметкерлерді тұрақты оқытудың, ішкі бақылау жүйесін тексеру үшін тұрақты аудиттің жеткілікті рәсімдерін қоса алғанда, бақылаудың ішкі шараларын, рәсімдері мен құралдарын әзірлеу және ендіру қажеттілігін білдіреді.

Банктік қадағалау жөніндегі Базель комитеті ФАТФ стандарттарын имплементациялау бойынша қолдау көрсету мақсатында 2014 жылғы қаңтарда «Ақшаны жылыстату және терроризмді қаржыландыру тәуекелдерін тиімді басқару» нұсқаулығын шығарды [3]. Бұл құжат осы тақырып бойынша бұрын шығарылған бірқатар құжаттарды («Банктер үшін клиенттерді тиісінше тексеру», 2001 жыл; «Өз клиенттеріңді біл» тәуекелдерін шоғырландырып басқару», 2004 жыл) алмастырады және «Тиімді банктік қадағалаудың негізгі қағидаттарымен» (2012 жыл) және Базель комитетінің басқа да бірқатар нұсқау құжаттарымен («Банктердегі ішкі аудиттің функциясы», 2012 жыл; «Операциялық тәуекелдерді сапалы басқару қағидаттары», 2011 жыл; Банктердегі комплаенс және комплаенс-функциялар, 2005 жыл; «Траншекаралық ақша аударымдарына байланысты

¹ Комплаенс-бақылау тек ішкі бақылауды ғана емес, сонымен бірге сырттағы үшінші тұлғаларды (контрагенттерді, клиенттерді, реттеуші органдарды) сәйкестендіру, мәліметтерді жаңарту, сонымен бірге ұйым қызметіндегі тәуекелдерді бағалау және азайту шараларын жүргізу бөлігіндегі жұмысты қамтиды

төлемдерге ілеспелі хабарламаларға қатысты тиісінше тексеру және айқындылық», 2009 жыл) байланыстырады.

ФАТФ стандарттарын, сонымен қатар Банктік қадағалау жөніндегі Базель комитетінің нұсқаулық құжаттарының ережелерін [4] ұлттық деңгейде имплементациялау мақсатында КЖ/ТҚҚ туралы заңнамаға басқадан өзге, қаржылық мониторинг жөніндегі уәкілетті органның және тиісті қадағалау органдарының КЖ/ТҚҚ мақсатында ішкі бақылау қағидаларына қойылатын талаптарды белгілейтін бірлескен актілерді қабылдау өкілеттіктері көзделетін бірқатар түзетулер² енгізілді. Сонымен қатар КЖ/ТҚҚ мақсатында ішкі бақылау қағидаларының мазмұнына қойылатын талаптар өзгертілді, олар мынадай бағдарламалардан тұруға тиіс: ішкі бақылауды ұйымдастыру; ақшаны жылыстату және терроризмді қаржыландыру тәуекелін басқару; клиенттерді сәйкестендіру; операциялар мониторингі; қызметкерлерді даярлау және оқыту; өзге де бағдарламалар (мысалы, құжаттар мен мәліметтерді сақтау) [5]. Сонымен бірге, 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 2014 жылғы 26 ақпандағы № 29 қаулысымен бекітілген, ақшаны жылыстату және терроризмді қаржыландыру тәуекелдерін (бұдан әрі – КЖ/ТҚ тәуекелдері) басқаруға қойылатын талаптарды қамтитын Екінші деңгейдегі банктерге арналған тәуекелдерді басқару және ішкі бақылау жүйесін қалыптастыру қағидалары (бұдан әрі – №29 қағидалар) күшіне енгізілді.

Қазақстандағы банк секторы елдің қаржы жүйесінің ең маңызды бөлігі болғандықтан, мемлекет ішіндегі және халықаралық төлемдерді жүргізуде ерекше орын алатынына және басқа да ірі спектрдегі қаржылық қызметтерді ұсынатынына байланысты КЖ/ТҚҚ саласындағы заңнаманың талаптарын бірінші кезекте банктер орындауы қажет. Осыған орай, тиімді КЖ/ТҚҚ бағдарламасы жоқ кез келген банк жоғары ТЖ/ТҚ тәуекеліне ұшырайды.

Өтімділік тәуекелі, кредиттік немесе нарықтық (пайыздық, валюталық) тәуекелдер сияқты пруденциалдық тәуекелдерге қарағанда КЖ/ТҚ тәуекелдерінің сандық емес, сапалық сипаты болады. Сондықтан КЖ/ТҚ тәуекелдерін басқару кешенді түрде жүргізілуге тиіс. Мысалы, көптеген банктер әр түрлі қарыздардың рентабельділігін сақтағанда белгілі бір мөлшерде шығындарға жол беруі мүмкін. Бұл ретте, тіпті міндеттемелерді толық сақтаудың өзі ақшаны жылыстату және терроризмді қаржыландыру жағдайларының болмайтынына кепілдік бермейтін фактіге қарамастан, КЖ/ТҚҚ контекстінде тәуекелдердің кез келген түріне жол берілмейді (бірлі-жарым жағдайлардан басқа)[6].

Сонымен бірге, КЖ/ТҚ тәуекелдерін азайту мақсатында қолданылатын шаралар тұрғындардың тарапынан қаржылық қызметтерге қол жеткізуді қиындатпауға тиіс, өйткені қаржылық қызметтерге қол жеткізудің қиындауы мемлекет тарапынан бақылауға жатпайтын баламалы қызметтерге сұраныс туғызады (мысалы, ақша аударымдарының бейресми жүйелері). ФАТФ стандарттарының банктерге және қаржылық қызметтерге (мысалы, қашықтықтан банктік қызмет көрсетудің әр түрлі тәсілдері) қол жеткізу мүмкіндігін кеңейтетін жаңа банктік (қаржылық) өнімдерді ендіруіне тыйым салмайтынын атап өтуге болады.

Ақшаны жылыстату және терроризмді қаржыландыру банк үшін банк қызметінің үдерісінде туындайтын көптеген тәуекелдермен байланысты болады. Құқықтық, операциялық тәуекелдер, бедел тәуекелі осындай тәуекелдердің мысалы бола алады. Аталған тәуекелдер өзара байланысты және бір-біріне әсер етеді. Құқықтық тәуекел банкте заңнамаға сәйкес талап етілетін тетіктердің және рәсімдердің болмауына байланысты. Банк КЖ/ТҚҚ саласындағы заңнаманы бұзғанда немесе ескермегенде жоғары құқықтық тәуекелге тап болады. Мұндай бұзушылықтар немесе сәйкессіздіктер шектеулі ықпал ету шараларын және санкцияларды қолдануға, әкімшілік жаза қолдануға алып келуі мүмкін.

²«Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2014 жылғы 10 маусымдағы Қазақстан Республикасының Заңымен енгізілді.

Құқықтық тәуекел көбінесе операциялық тәуекелдермен байланысты және оларды күшейтеді.

Операциялық тәуекел алаяқтық және қателік жағдайлары жеткілікті бақыланбағанда туындайды, ол өз кезегінде банктік өнімдерді немесе қызметтерді ұсыну саласына да, сондай-ақ банк жүйесі шеңберіндегі банктің бәсеке қабілетіне де кері әсер етеді. Банктің басшылығы ішкі бақылаудың тиімді жүйелерінің және ақпараттық жүйелердің көмегімен, сондай-ақ қызметкерлердің сенімділігін және ағымдағы үдерістердің тиімділігін ынталандыруға бағытталған саясатты орындаған жағдайда операциялық тәуекелді пәрменді бақылай алады [6].

Нақты бір банкке қатысты бедел тәуекелі банкті КЖ/ТҚҚ саласындағы талаптарды орындамауына байланысты жауапкершілікке тарту, құқыққа қарсы қызметке тарту фактілерін жария еткен жағдайда және банктің КЖ/ТҚ тәуекелдерін басқару жағдайы туралы жағымсыз пікірлер болған, ішкі бақылау жүйесіндегі кемшіліктер фактілері жария болған жағдайда туындауы мүмкін.

Бедел тәуекелі сондай-ақ халықаралық ұйымдар мен сарапшылар жүргізетін бағалаудың нәтижесінде КЖ/ТҚҚ жүйесінің мемлекет деңгейінде ФАТФ стандарттарына сәйкес келмеуі анықталған жағдайда бүкіл банктік және қаржы секторына қатысты туындайды.

Бедел тәуекелі артқан жағдайда банктің бәсекелестікке қабілетті өнімдерді және қызметтерді ұсыну қабілеті төмендеуі мүмкін, бұл оның жалпы жағдайының нашарлауына алып келеді.

Ақшаны жылыстатуға немесе терроризмді қаржыландыруға байланысты бұзушылықтарды қажетсіз жариялау клиенттердің қаражатты алуы немесе шетелдік қаржы ұйымдарының тарапынан қаржыландыруға қолжетімділіктің шектелуі салдарынан банктің өтімділігіне де жағымсыз әсер етуі мүмкін. Осылайша, ақшаны жылыстату және терроризмді қаржыландыру өтімділік тәуекеліне де әсер етеді.

Ақшаны жылыстатумен немесе терроризмді қаржыландырумен айналысатын тұлғаларға қарыз беру мұндай тұлғалардың ақшаны қайтару мүддесінің төмен немесе ақшаны қайтаруға мүдделі болмауына байланысты кредиттік тәуекелді арттырады.

Осылайша, КЖ/ТҚ тәуекелдері кешенді сипатқа ие және банктің қызметіне тұтастай әсер етеді. Жалпы алғанда, Банктік қадағалау жөніндегі Базель комитеті қолданатын терминологияны ескере отырып, КЖ/ТҚ тәуекелін банкті кірістерді жылыстату және терроризмді қаржыландыру үдерістеріне немесе басқа қылмыстық қызметке қасақана немесе қасақана емес тарту тәуекелі ретінде сипаттауға болады. Көрсетілген КЖ/ТҚ тәуекелінің анықтамасы №29 қағидаларға кіргізілгенін атап өтуге болады, оған сәйкес КЖ/ТҚ тәуекелі комплаенс-тәуекелді басқару рәсімдері шеңберінде басқарылуға тиіс [7].

Банктік қадағалау жөніндегі Базель комитеті КЖ/ТҚ тәуекелдерін басқарудың мынадай негізгі элементтерін бөліп көрсетеді:

- тәуекелдерді бағалау және түсіну;
- басқарудың тиісті тетіктері;
- қорғаныстың үш желісі;
- барабар IT-жүйелері [3].

Жеке банк тұрғысынан қарағанда тәуекелді бағалау – бұл тәуекелдерді басқару үдерісінің негізгі сәті.

КЖ/ТҚ тәуекелдерін бағалауды жүргізген кезде банк елдегі тәуекелдерді, атап айтқанда, қылмыстық ахуалдың жай-күйін, банк секторына тән тәуекелдерді (олар арқылы алуға, одан кейін банк арқылы қылмыстық кірістерді зандастыруға болатын қылмыстық қызметтің түрлері), сондай-ақ банкке тән тәуекелдерді (банк қызметінің ұйымдық құрылымы, ерекшелігі, сипаты және күрделілік деңгейі, банктің клиенттік базасының көлемі және құрылымы) ескеруі қажет.

Тәуекелдерді бағалау үдерісі екі кезең – тәуекелдерді анықтау және оларды талдау кезеңдерінен тұрады.

Бірінші кезеңде банк қандай өнімдердің, қызметтердің, клиент санаттарының, субъектілердің және географиялық аймақтардың банкті ақшаны жылыстату тәуекеліне ұшыратуы мүмкін екенін анықтауы тиіс. Мұндай банкті қылмыстық мақсатта қолдану әрекеттеріне негізделген қауіптер әр түрлі дереккөздерден туындауы мүмкін. Атап айтқанда, үш негізгі факторға сүйене отырып топтастырылған (клиент типіне қарай тәуекел, елдік (географиялық) тәуекел, өнім, қызмет тәуекелі) ықтимал қауіптер ФАТФ ұсынымдарында көрсетілген. Тиісті қауіптерді қадағалау органы да көрсетуі, сондай-ақ банктің дербес анықтауы мүмкін.

Банктер тәуекелдерді бағалауға дайындық барысында мәмілелердің саны мен көлемі, клиентпен байланыстың түрі, сондай-ақ клиентке жеке немесе қашықтықтан (мысалы, Интернет немесе мобильдік телефон арқылы банктік қызмет көрсету) қызмет көрсету тәсілдері сияқты факторларды ескеруге тиіс.

Халықаралық стандарттар жоғары дәрежелі тәуекелдерге мысал үшін банктің өнімдері мен қызметтері клиенттерге аты-жөнін көрсетпей-ақ қызмет көрсетуге, халықаралық операциялар немесе үлкен ақша көлемдерінде немесе оның баламасында операциялар жүргізуге мүмкіндік беретін жағдайларды жатқызады. Мұндай жағдайларға электрондық ақша; алдын ала төленген карточкалар; банк шоттарын қолданбай-ақ ақша аудару; қашықтықтан қызмет көрсетуге арналған әр түрлі тәсілдер мен құрылғылар – банкоматтар, Интернет және мобильдік банкингі қоса алғандағы электрондық банк қызметтері; дербес банктік қызмет көрсету немесе VIP-банкинг; активтерді сенімгерлікпен басқару қызметтері; айырбастау операциялары; шетелдік қаржы ұйымдарының корреспонденттік шоттары; «толассыз» деп аталатын шоттар (тұлғалар тобының қаражаттары орналастырылатын шоттар, мысалы, брокер клиенттерінің қаражаттары ескерілетін брокерлердің шоттары) жатады.

Банктер үшін жоғары тәуекелді білдіретін клиенттердің арасынан мыналар бөлінеді: банктерді қоса алғанда, шетелдік қаржы ұйымдары; шетелдік жария лауазымды тұлғалар (бұдан әрі – ШЖЛТ), олардың отбасы мүшелерін қоса алғанда³; банктік емес қаржы ұйымдары (брокерлер-дилерлер, басқарушы компаниялар, сақтандыру ұйымдары, сақтандыру брокерлері); ойын мекемелері (онлайн казиноны қоса алғанда, казино, букмекерлік кеңселер); қымбат металдарға, тастарға және зергерлік бұйымдарға мамандырылған ұйымдар; жоғары тәуекелді географиялық аймақтарда орналасқан шетелдік клиенттер; үлкен көлемдегі қолма-қол ақшамен жұмыс істейтін ұйымдар (әр түрлі сауда ұйымдары, қоғамдық тамақтану кәсіпорындары, дүкендер, жанармай бекеттері, қолма-қол төлемдерді қабылдайтын қызметтерді жеткізушілердің агенттері, туристік ұйымдар және тағы басқалар); шетелдік және жергілікті үкіметтік емес ұйымдар және қамқорлық мекемелері; жылжымайтын мүлік агенттері.

Клиенттердің барлық санаттары тәуекелдің бір дәрежесін көрсете бермейді, сондықтан банктер әр клиентке қатысты тәуекелдің дәрежесін анықтау мен айқындау мәселесіне дұрыс тәсіл қолдануы қажет. Банктер тәуекелді дәл бағалау үшін клиенттің орналасқан жері және оның сұраған қызметтері сияқты өлшемдерді ескеруі керек [6].

Банктердің жоғары тәуекел туғызатын географиялық аймақтарды анықтау үшін ФАТФ-пен ынтымақтастық жасамайтындар ретінде анықталған мемлекеттердің тізбесін пайдаланғаны жөн⁴. Профильдік КЖ/ТҚҚ туралы Заңға енгізілген өзгерістерге сәйкес қаржылық мониторинг жөніндегі уәкілетті органға (Қаржы министрлігінің Қаржы мониторингі комитеті (бұдан әрі – ҚМК)) ФАТФ шығаратын құжаттарды ескере отырып осындай тізбені жасау өкілеттіктері беріледі. Халықаралық тәжірибеде ақшаны жылыстату және терроризмді қаржыландыру тұрғысынан жоғары тәуекел туғызатын географиялық аймақтарға оффшорлық аймақтар да, сондай-ақ сыбайлас жемқорлықтың, есірткі

³ Шетелдік әдебиеттерде және нормативтік-құқықтық тәжірибеде «саяси маңызды тұлғалар» (politically exposed persons - PEPs) анықтамасы қолданылады

⁴ КЖ/ТҚҚ жүйесінде стратегиялық кемшіліктері бар юрисдикциялардың тізбесі www.fatf-gafi.org сайтында тұрақты түрде жарияланып отырады

айналымының, терроризмнің деңгейі жоғары мемлекеттер (аумақтар) жатқызылады. Сонымен қатар, жекелеген мемлекеттер қандай да бір тәуекелдерге ұшырағыш (мысалы, АҚШ-та мемлекеттік уәкілетті органдар есірткі айналымының интенсивтілігі жоғары өңірлерді, қаржылық қылмыстың деңгейі жоғары өңірлерді анықтайды) аумақтардың (өңірлердің, облыстардың, аудандардың) мемлекет ішілік рейтингін де қолданады.

Географиялық тәуекелдің тек клиенттің санаттарымен немесе операциялармен байланысты тәуекелдің жоғары немесе төмен дәрежесін білдіруі міндетті емес екенін есте сақтау керек [6]. Банктер оның қызметімен байланысты тәуекелді бағалау кезінде белгілі бір географиялық аймақтарда шоттарды ашу немесе операцияларды жүргізу сияқты әрбір жағдайды жеке-жеке зерделеуге тиіс.

Тәуекелді бағалау рәсімінің екінші кезеңінде банктің КЖ/ТҚ тәуекелін дәлірек бағалауына мүмкіндік беретін бірінші кезеңде алынған мәліметтерге толық талдау жүргізіледі. Банк клиенттерді сәйкестендіру және олардың операцияларына мониторинг жасау бағдарламалары шеңберінде алынған деректерді, оның ішінде ішкі және трансшекаралық ақша аударымының саны мен бағыттары туралы мәліметтерді; дербес банктік қызмет көрсетуді пайдаланатын клиенттер туралы мәліметтерді; шетелдік қаржы ұйымдарының корреспонденттік шоттары туралы мәліметтерді; «толассыз» банктік шоттар туралы мәліметтерді; банк қызметінің географиясын және оның филиалдарының орналасқан жері туралы мәліметтерді зерттейді.

Банктің қызметі туралы деректерді талдау мынадай аспектілерді қамтуы қажет: іскерлік қатынас орнату (шотты ашу) мақсаты; клиенттің қолданыстағы және күтілетін операциялары; клиенттің айналысатын қызметінің түрі; клиенттің орналасқан жері; клиент пайдаланатын өнімдер мен қызметтердің түрлері.

Толық талдау банктің басшылығына банк тәуекелінің бағдары туралы толығырақ түсінік береді және тұтас алғанда тәуекелдерді төмендетудің тиісті қағидаларын, рәсімдерін және қағидастарын әзірлеуге көмектеседі.

Банктердің КЖ/ТҚ тәуекелдерін бағалауды жүргізу қажеттілігі №29 қағидаларда көзделген. Өз кезегінде тәуекелдің деңгейін жоғарылататын тәуекелдердің санаттары мен факторлары (клиенттің типіне қарай тәуекел; географиялық (елдік) тәуекел; қызметтердің тәуекелі) Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2014 жылғы 26 қарашадағы №521 бұйрығымен және Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2014 жылғы 24 желтоқсандағы №235 қаулысымен бекітілген Екінші деңгейдегі банктер мен Ұлттық пошта операторы үшін ішкі бақылау қағидаларына қойылатын талаптарда (бұдан әрі – КЖ/ТҚҚ бойынша ІБК талаптары) нақтыланған [8].

Тәуекелді бағалау – бұл үздіксіз үдеріс екенін ескеру қажет. Тәуекел дәрежесі жаңа өнімді ендіргенде, жаңа нарыққа шыққанда, қауіпті санаттағы клиенттердің шоттарын ашқанда және жапқанда немесе банк өнімдерін, қызметтерін, қағидаларын және рәсімдерін өзгерткенде өзгеруі мүмкін. Осыған байланысты, банк осы өзгерістерді ескере отырып, өзінің тәуекелді бағалауын мерзімді түрде жаңартып отыруы қажет. Енгізілетін талаптардың шеңберінде жылдық негізде КЖ/ТҚ тәуекелін бағалауды жүргізу қажеттігі көзделеді.

Тәуекелдерді тиімді басқару бұл үдерісте банктің басқару органдарының қатысуынсыз мүмкін емес. Бұл тұрғыда КЖ/ТҚ тәуекелін басқаруға қойылатын талаптар банктегі тәуекелдерді басқару жүйесіне қойылатын жалпы талаптарға ұқсас. Атап айтқанда, КЖ/ТҚ тәуекелін басқаруға қойылатын талаптардың бірі банктің Директорлар кеңесінің тарапынан КЖ/ТҚ тәуекелдерін нақты түсіну қажеттігі болып табылады. КЖ/ТҚ тәуекелін бағалау туралы ақпарат Директорлар кеңесіне жүйелі түрде жеткізілуі тиіс және шешімдерді қабылдауға қажет деңгейде толық, түсінікті және ұқыпты болуы қажет.

Өз кезегінде ішкі саясаттың және рәсімдердің тиімді сақталуы және іске асырылуы үшін белгілі бір жауапкершілікті Директорлар кеңесі банктің құрылымын ескере отырып банктің басқа органдарына жүктеуі тиіс. Директорлар кеңесі және басқарма банктің КЖ/ТҚҚ саласындағы қызметін іске асыруына жауап беретін білікті қызметкерді тағайындауы тиіс, оның оған туындайтын мәселелерді тікелей Директорлар кеңесімен, банктің басқармасымен

және бөлімшелерімен шешуге мүмкіндік беретін қажетті мәртебеге және өкілеттікке ие болуы керек [3].

№ 29 қағидалар шеңберінде басқарудың тиісті тетіктері мәселелері Директорлар кеңесіне комплаенс-тәуекелді, оның ішінде КЖ/ТҚ тәуекелін басқару саясатын бекіту, банктің бас комплаенс-бақылаушысын қызметіне тағайындау және босату, КЖ/ТҚ тәуекелдерін қоса алғанда, комплаенс-тәуекелді басқарудың ішкі саясатын және рәсімдерін әзірлеуге және оларды орындау мониторингіне жауапты болатын уәкілетті алқалы органды айқындау функцияларын жүктеу жолымен шешілген. Уәкілетті алқалы орган тоқсанына бір реттен сирек емес банктің Директорлар кеңесінің қарауына КЖ/ТҚ тәуекелін қоса алғанда, комплаенс-тәуекелді басқару саясатының орындалу тиімділігіне мониторинг жасау және бағалаудың нәтижелерін ұсынуға тиіс [7].

Банктегі жалпы комплаенс-тәуекелін және КЖ/ТҚ тәуекелін басқару саясаты «қорғаныстың үш желісі» стандартына негізделуі керек.

Қорғаныстың бірінші желісіне банктің бизнес бөлімшелерінің (фронт-офис, клиенттермен жұмыс жасау бөлімшелерінің) қызметкерлері кіреді, олардың рөлі қызмет үдерісінде туындайтын тәуекелдерді анықтаумен, бағалаумен және бақылаумен көрінеді. Банктің қызметкерлері өз функциясын тиісінше орындауы үшін банктің КЖ/ТҚ саласындағы саясаты мен рәсімдерін, сонымен қатар оларды орындау және іске асыру бойынша өз міндеттерін, оның ішінде күмәнді операцияларды анықтау және олар туралы хабарламаларды жіберу бойынша қажетті нұсқаулықтар мен рәсімдерді нақты білуі және түсінуі қажет. Сонымен бірге, сенімділік пен кәсіби жарамдылыққа қойылатын талаптарға олардың сәйкестігін қамтамасыз ету мақсатында әлеуетті және нақты қызметкерлерге тексеру жүргізу маңызды болып табылады. Банкте банктің әр түрлі бөлімшелерінің қызметкерлерін КЖ/ТҚ мәселелеріне оқыту бағдарламасы болуы керек, онда банк қызметінің ерекшелігі, қандай да бір қызметкерлердің лауазымдық міндеттері және жұмыс өтілі ескерілуі қажет.

Қорғаныстың екінші желісіне КЖ/ТҚ мәселелері бойынша жауапты қызметкер кіреді, ол ішкі бақылау жүйелерін іріктеп тестілеуді және басшы қызметкерлерге немесе банктің Директорлар кеңесіне осындай талаптардың орындалуы туралы шолуды ұсынуды қоса алғанда, банктегі КЖ/ТҚ бойынша талаптардың орындалу мониторингінің жүргізілуіне жауап береді. Жауапты қызметкердің қызметінде мүдделер қақтығысы болмауы қажет. Жауапты қызметкер уәкілетті органға күмәнді операциялар туралы хабарламаларды жіберуге жауап береді. Жауапты қызметкер КЖ/ТҚ-ға қатысты барлық мәселелер бойынша банктің байланыс жасайтын тұлғасы болуы керек, сондай-ақ банктің КЖ/ТҚ жүйесіндегі орталық рөлді атқаруы тиіс. Жауапты қызметкер өзіне жүктелген барлық функцияларды орындау үшін қажетті адам ресурстарымен қамтамасыз етілуге тиіс [3].

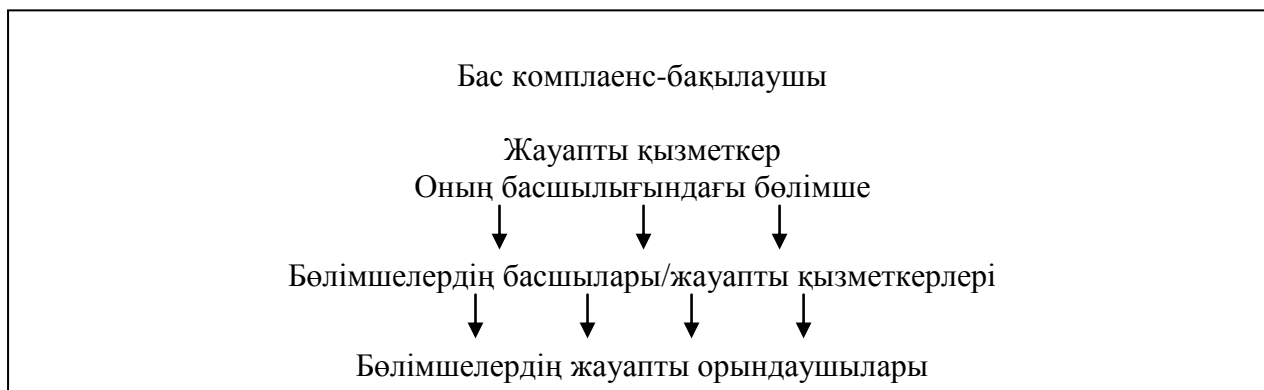
Банктің Директорлар кеңесі банктің бас комплаенс-бақылаушысын тағайындауы қажет, ол банк басқармасының мүшесі немесе банктің Директорлар кеңесіне тікелей есеп беретін тұлға болуы мүмкін. Бас комплаенс-бақылаушы мүдделер қақтығысын болдырмау үшін банктің бизнес бөлімшелерін басқару немесе жетекшілік ету функцияларынан босатылуы қажет. Бас комплаенс-бақылаушыны қажетті адам ресурстарымен қамтамасыз ету мақсатында КЖ/ТҚ тәуекелдерін басқару мәселелері комплаенс-бақылау бөлімшесіне жүктелуі тиіс. Өз кезегінде бас комплаенс-бақылаушы комплаенс-бақылау бөлімшесінің жетекшісі функцияларын қатар жүргізе алады.

Банктің, клиенттік базасының мөлшеріне және клиенттер жасайтын операциялардың көлеміне қарай жауапты қызметкердің операцияны күмәнді деп тану туралы шешім қабылдау және ол туралы хабарламаны уәкілетті органға жіберу сияқты бірқатар функцияларының біршама көп уақыт алуы мүмкін екенін атап өтуге болады. Осыған байланысты, банктер бас комплаенс-бақылаушыға жүктелетін жауапты қызметкердің өкілеттіктері мен функцияларының көлемін өз бетінше анықтайды. Өкілеттіктерді бөлудің таңдалған нұсқасына қарай бас комплаенс-бақылаушы КЖ/ТҚ бойынша жауапты қызметкердің функциясын толық көлемде атқара алады немесе тек қана банктегі КЖ/ТҚ

жүйесінің жалпы жұмыс істеуіне жауап бере алады. Бас комплаенс-бақылаушының, жауапты қызметкердің және КЖ/ТҚҚ бөлімшесінің, сондай-ақ банктің клиенттермен жұмыс істейтін бөлімшелері мен қызметкерлерінің өзара әрекет ету нұсқалары сызба түрінде 1 және 2-суреттерде көрсетілген.

1-сурет

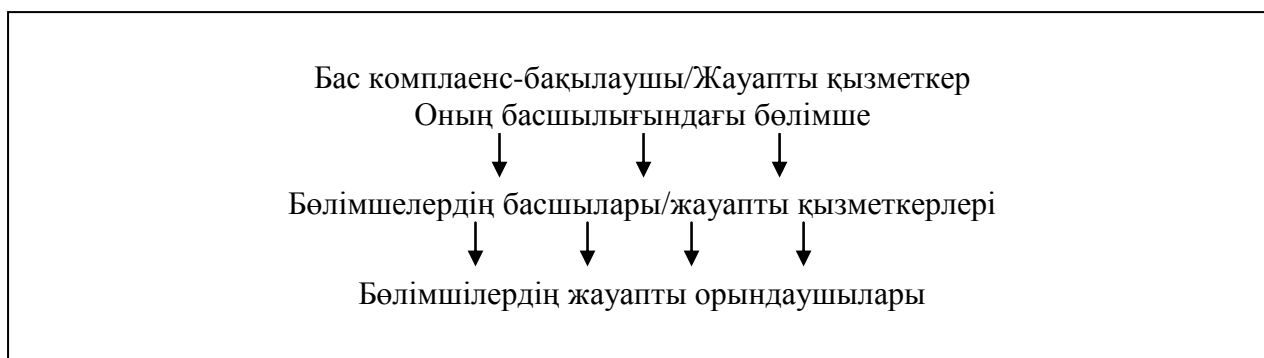
Бас комплаенс-бақылаушының және жауапты қызметкердің функцияларын бөлу кезінде банк бөлімшелерінің өзара әрекет етуі

Ақпарат көзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

2-сурет

Бас комплаенс-бақылаушының және жауапты қызметкердің функцияларын қоса атқарған кезде банк бөлімшелерінің өзара әрекет етуі

Ақпарат көзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Ішкі аудит үшінші қорғаныс желісі болып табылады және тәуекелдерді басқаруды және ішкі бақылау тетіктерін тәуелсіз бағалауда маңызды рөл атқарады. Банк банктің саясаты мен рәсімдерінің анықталған тәуекелдерді жою жөніндегі КЖ/ТҚҚ талаптарына сәйкестігі; (ii) банк қызметкерлерінің банктің саясаты мен рәсімдерін орындау бойынша тиімді жұмысы; (iii) тәуекелдер туралы автоматты ескерту үшін критерийлердің өлшемдерін қоса алғанда, нормативтік-құқықтық сәйкестігін қадағалау және сапасын бақылау тиімділігі; және (iv) банктің тиісті қызметкерлерді оқыту бойынша тиімді жұмысы мәніне аудиторлық тексеруді жүргізу жөніндегі саясатты (i) әзірлеуі тиіс. Банк басшылығы аудит қызметіне осындай аудит жүргізуде тиісті тәжірибесі бар мамандарды топтастыруына, сондай-ақ осындай аудиттің жүргізілу ауқымы мен жиілігінің банк тәуекелінің профиліне сәйкес келуіне жауап береді. Осы мәселелер банк КЖ/ТҚҚ бойынша саясаттың және рәсімдердің тиімділігін бағалау үшін сыртқы аудиторларды қатыстырған жағдайларда банк басшылығының құзіретіне жатады [3].

№29 қағидаларға сәйкес банктің Директорлар кеңесі ішкі аудит саясатын, сондай-ақ сыртқы аудитті тарту саясатын бекітеді. Өз кезегінде, банктің уәкілетті алқалы органы оның

әзірленуіне жауап береді, ал басқарма ішкі аудитті тарту саясатын тікелей әзірлейді, сондай-ақ ішкі және сыртқы аудит нәтижелері бойынша анықталған кемшіліктердің жойылуына жауап береді. Банк ішкі аудит саясатын әзірлегенде банктің стратегиясын және банк қызметінің түрлерін; банк қызметінің көлемін, сипатын және күрделілігін; банктің ұйымдық құрылымын; банктің қызметіне тән тәуекелдердің деңгейі мен түрлерін ескеруі тиіс. Ішкі аудитті ұйымдастырудың негізгі қағидаттарының бірі ішкі аудит бөлімшесі қызметкерлерінің кәсіби біліктілігі болып табылады.

Банк комплаенс-тәуекелдерді басқару жүйесіне ішкі аудит жүргізеді, осың шеңберінде жыл сайынғы негізде:

КЖ/ТҚ тәуекелдерін басқару үдерістерін және рәсімдерін ұйымдастыруды;

КЖ/ТҚ тәуекелдеріне қатысты анықтау, өлшеу, бағалау, бақылау, ден қою және есептілік үдерістері мен рәсімдерінің тиімділігін;

банктің ішкі құжаттарының талаптарын және КЖ/ТҚҚ саласындағы Қазақстан Республикасының заңнамасын сақтау бойынша бақылау рәсімдерінің тиімділігін;

дәйектілігін, толықтығын және уақтылылығын қоса алғанда, КЖ/ТҚ тәуекелдерін басқару мәселелері бойынша басқару ақпаратын қоса алғанда, қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру (жылыстату) және терроризмді қаржыландыру тәуекелдерін басқару үдерістері мен рәсімдерінің тиімділігі тексеріледі [7].

Базель комитеті банкте оның көлеміне, қызмет түрлеріне және құрылымына, сондай-ақ банктегі тәуекелдерге сәйкес келетін мониторинг жүйесінің болу қажеттілігін атап өтеді [3]. Көптеген банктер, әсіресе халықаралық нарықта белсенді жұмыс істейтіндер үшін тиімді мониторингті жүзеге асыру барабар IT-жүйелерінің бар болуын талап етеді, олардың банк клиенттерінің барлық шоттарын және осы клиенттердің пайдасына немесе тапсырмасы бойынша жасалған барлық мәмілелерді қамтуы, сондай-ақ банкке операциялық қызметке трендтік талдау жүргізу және КЖ немесе ТК-ны болдырмау мақсатында ерекше іскерлік қатынастарды және мәмілелерді анықтауға мүмкіндік беруі керек.

Осындай жүйе клиенттер мәмілелерінің профиліндегі өзгерістерді қоса алғанда, жоғары басшылыққа негізгі аспектілер бойынша дәйекті ақпарат беру мүмкіндігін қамтамасыз еуі қажет.

Клиенттің профилін жасау үшін банктің барлық клиенттерді тиісінше тексеру (бұдан әрі – КТТ) шеңберінде алған өзекті, толық және дәйекті ақпараты пайдаланылуға тиіс. IT-жүйелер біріктірілген (мысалы, клиенттер, өнімдер, топтың ұйымдары, белгілі бір уақыт аралығы ішінде жасалатын мәмілелер бойынша бөле отырып ұйымдастырылған және т.с.) ақпарат алуға мүмкіндік беруі керек. Банктердің клиенттерді тәуекелдердің санаттарына қарай жіктеу және өздерінде бар барлық ақпараттың негізінде тәуекел туралы белгілерді бақылау мүмкіндігі болуы қажет. IT-жүйеде ықтимал КЖ және ТҚ жағдайларын анықтау және болдырмау үшін барабар өлшемдер болуы тиіс, олар банктегі тәуекелдердің жағдайын көрсетуі және ескеруі тиіс.

IT-жүйе банкке қосымша мониторинг, күмәнді операциялар туралы хабарламаны жіберу және тәуекелдерді азайтуға арналған басқа да шараларды қабылдау үшін өз критерилерін анықтауға мүмкіндік беруі керек. КЖ/ТҚҚ жөніндегі офицердің тиісті IT-жүйелерге, оның ішінде осындай жүйелердің иелері басқа бөлімшелер болған жағдайларда да қолжетімділігі болуы және олардан өз функциясын іске асыру үшін ақпарат алуы қажет. IT-жүйелердің параметрлері ерекше транзакциялар туралы сигналдарды (ескертулерді) түрлендіруге мүмкіндік беруі тиіс, кейін олар КЖ/ТҚҚ жөніндегі офицердің тарапынан ары қарай бағалануы қажет. Осы контексте қолданылатын тәуекелдің барлық критерийлері банктің тәуекелдерін бағалау бөлігінде барабар болуы тиіс.

IT-жүйелерге қатысты Базель комитетінің ұсынымдары №29 қағидаларда іске асырылған, оларға сәйкес банк КЖ/ТҚҚ мақсатында қаржылық мониторинг жүргізілуіне тиіс операцияларды, оның ішінде күмәнді операцияларды анықтауға және тиісті мәліметтер мен ақпаратты ҚМК-ке уақтылы жіберуге мүмкіндік беретін автоматтандырылған ақпараттық жүйені және рәсімдерді қолданады.

Бұл ретте, банктің автоматтандырылған ақпараттық жүйесі белгіленген талаптарға, оның ішінде онда енгізілетін өзгерістерді (толықтыруларды) қоса алғанда, банк клиенттерінің және олармен байланысты тұлғалардың сауалнамаларын (досье) жүргізу; банктегі КЖ/ТҚ тәуекелдерін бағалаудың нәтижелерін ескере отырып, клиент тәуекелінің деңгейін белгілеуді және сигналдарды (дабылдарды) басқаруды қоса алғанда, ақпаратты біріктіру; банктің деректер базасынан клиенттердің сауалнамалары (досье), жүргізілген операциялар, ҚМК-ке жіберілген хабарламалар және т.б. бойынша ақпаратты алып тастау мүмкіндігінің болмау жөніндегі талаптарға сәйкес келуі тиіс [7].

Базель комитеті клиенттерді қызмет көрсетуге қабылдауға және оларды сәйкестендіруге қатысты банк жүргізген тәуекелді бағалауға сәйкес КЖ және ТҚ-қа байланысты жоғары тәуекелді білдіруі мүмкін клиенттердің санаттары үшін банктердің клиенттер қолайлылығының нақты саясаты мен рәсімдерін әзірлеу және қолдану қажеттігін атап өтеді [3].

Осындай түрдегі саясат пен рәсімдердің негізгі КТТ-ны жүргізу туралы талапты қамтуы және осындай сараптаманың көлемін салыстыруы тиіс, себебі осы немесе басқа клиентке тән тәуекелдің деңгейі әр түрлі болады. Тәуекелдің төмен деңгейі дәлелденген жағдайларда, егер бұл заңда рұқсат етілген болса, жеңілдетілген рәсімдер қолданылуы мүмкін. Мысалы, шотында көп емес сомасы бар және оны қарапайым жеке банктік операцияларды жүргізу үшін пайдаланады деп болжанатын тұлғаға қатысты шот ашудың негізгі рәсімдерін қолдану мақсатқа сай болуы мүмкін. Клиенттің қолайлығы саясатының тым шектеулі, халықтың, әсіресе қаржылық немесе әлеуметтік қорғалмағандар болып табылатын адамдардың банктік қызметтерге қолжеткізуіне бас тартуға әкеп соқтыратын болмауы маңызды.

Банктер тым жоғары тәуекелдер жағдайында мұндай тәуекелдерді төмендету және оларды басқару бойынша күшейтілген шараларды қолдануы тиіс. Шотында үлкен соманың болуын және тұрақты түрде халықаралық банктік аударымдар жүргізуді жоспарлайтын тұлғаға немесе жария лауазымды тұлға (бұдан әрі – ЖЛТ) болып табылатын тұлғаға қатысты тереңдетілген КТТ жүргізу қажет болуы мүмкін. Әсіресе тереңдетілген КТТ жүргізу ШЖЛТ-ға қатысты талап етіледі. Жоғары басшылықпен қабылданатын іскерлік қатынасқа түсу туралы немесе жоғары тәуекел тудыратын клиенттермен іскерлік қатынастарды жүзеге асыру туралы шешім мұндай қатынасқа түсуге немесе жалғастыруға рұқсат ету сияқты тереңдетілген КТТ шараларын қолдануды талап етеді. Клиенттің қолайлылығы бойынша банк саясаты сонымен бірге банктің жаңа іскерлік қатынасқа түспейтін немесе бар қатынастарды тоқтататын жағдайларды белгілеуі тиіс.

КТТ тек клиенттерге қатысты ғана емес, сонымен қатар клиенттердің және бенефициарлық меншік иелерінің атынан әрекет ететін тұлғаларға да қатысты жүргізілуі тиіс.

Клиенттің, бенефициарлық меншік иелерінің, сондай-ақ олардың тапсырмасы бойынша әрекет ететін тұлғалардың жеке басы дәйекті, тәуелсіз бастапқы құжаттарды, деректерді немесе ақпаратты пайдалану негізінде анықталуы тиіс. Банк клиенттерден жеке басы туралы декларацияны толтыруды және бенефициарлық меншік иесі туралы толық ақпаратты талап ете алады, бірақ тек осындай декларацияларға ғана сеніп қалмауы тиіс. КТТ үдерісінің барлық элементтеріне қатысты қолданылатын КТТ рәсімдерінің ауқымын анықтағанда клиент білдіретін тәуекелдің сипаты және деңгейі де ескерілуі қажет. Клиенттің жеке басын сәйкестендіру және тексеру рәсімдерін клиенттің әңгімелесуге өзі келіп қатысудың мүмкін болмау («сырттай клиент») себебімен ешқандай жағдайда назардан тыс қалдыруға болмайды. Сонымен қатар, КЖ/ТҚҚ мәселелерінде өзінің стратегиялық кемшіліктерімен белгілі юрисдикциялардағы клиенттерге байланысты тиісті тәуекелдерді де назарға алу маңызды.

Клиенттер тәуекелінің профильдерін нақты клиенттер не клиенттердің санаттары бойынша жасауға жеткілікті КТТ-ны жүргізу үшін банктің нақты саясаты мен рәсімдері болуы тиіс. Бұл мақсатта жиналатын ақпарат бизнестің моделіне және клиенттің қызметіне,

сондай-ақ клиент сұрататын қаржылық өнімдерге немесе қызметтерге байланысты тәуекелдің деңгейімен анықталуы тиіс. Тәуекелдің осындай профильдері шот бойынша нақты клиент немесе клиенттердің санаты үшін «қалыпты» болып саналатын және әдеттегідей емес немесе тіпті күмәнді ретінде қаралуы мүмкін қызметтен немесе мінез-құлықтан ауытқу болып табылатын қандай да бір қозғалыстарды білуге бағытталған. Сонымен бірге клиенттер тәуекелінің профильдері банктерге клиенттің немесе клиенттер санатының жоғары тәуекелді болып табылатындығын және тереңдетілген КТТ мен бақылау тетіктерін қолдануды қажет ететіндігін айқындауға көмектесуі тиіс. Клиенттің қызметі немесе мінез-құлқы туралы кез келген маңызды ақпарат банктің осы клиентке байланысты тәуекелді бағалауды жаңартуы кезінде пайдаланылуға тиіс [3].

Банкке КТТ жөіндені іс-шараларды жүргізу кезінде мәселелер туындаған жағдайларда күмәнді операциялар туралы хабарламаны жіберу мүмкіндігін қарастыру қажет. Сонымен қатар, КТТ тексерулері күмән туғызғанда немесе әлеуетті клиенттің активтері немесе қаражаты КЖ/ТҚ байланысты предикатты бұзушылықтардан және қылмыстардан түскен кірістер болуы мүмкін деп ойлауға негіз берген жағдайларда банктер осындай клиенттерге шоттар ашуға өз еркімен келіспеуі тиіс. Мұндай жағдайларда банктер тиісті органдарға күмәнді операция туралы хабарлама жіберуі тиіс және сонымен бірге клиенттің бұл туралы хабарландырылмайтындығына, тіпті жанама түрде де хабарландырылмайтындығына кепілдік беруге тиіс.

Банкте фронт-офистің, клиенттермен тікелей жұмыс істейтін бөлімшелердің ұлттық заңнамаға және Біріккен Ұлттар Ұйымының Қауіпсіздік Кеңесінің (бұдан әрі – БҰҰ ҚК) тиісті қарарларына сәйкес шектеулердегі ұйымдарды немесе тұлғаларды (мысалы, террористер, террористік ұйымдар) анықтауына мүмкіндік беретін рәсімдер мен материалдық мүмкіндіктердің болуы тиіс.

Қазақстанда клиенттерді сәйкестендіру мәселелері КЖ/ТҚҚ туралы Заң деңгейінде, сондай-ақ КЖ/ТҚҚ бойынша ІБҚ-ға қойылатын талаптармен реттелген. Атап айтқанда, КЖ/ТҚҚ туралы Заңның 5-бабында КТТ шеңберінде клиенттерді (олардың өкілдерін) және бенефициарлық меншік иелерін сәйкестендіруге қойылатын негізгі талаптар, сондай-ақ тиісті ерекшеліктер белгіленген [5].

Өз кезегінде, КЖ/ТҚҚ бойынша ІБҚ-ға қойылатын талаптарға сәйкес банктер клиенттерді (олардың өкілдерін) және бенефициарлық меншік иелерін сәйкестендіру бағдарламасын әзірлеуі тиіс.

Клиент тәуекелінің деңгейіне қарай банк жүргізетін іс-шаралардың дәрежесі клиентті, бенефициарлық меншік иесін стандартты, жеңілдетілген немесе тереңдетілген сәйкестендірумен білдіріледі.

КЖ/ТҚ тәуекелдерін басқару бағдарламасын іске асыру шеңберінде банктер КЖ/ТҚҚ бойынша ІБҚ-ға қойылатын талаптармен белгіленген санаттарды және тәуекелдердің факторларын, сонымен бірге банктердің дербес белгілеген өзге санаттар мен тәуекелдердің факторларын есепке ала отырып клиенттерді жіктеу бойынша шаралар қабылдауы тиіс. Банк клиент (клиенттердің топтары) тәуекелінің деңгейін банктегі клиент (клиенттер) туралы мәліметтер мен ақпаратты талдау нәтижелері бойынша белгілейді және кем дегенде екі деңгейден тұратын тәуекелдің деңгейін анықтау шәкілі бойынша бағалайды.

КЖ/ТҚҚ бойынша ІБҚ-ға қойылатын талаптарда клиенттер досьесінің мазмұнына қойылатын талаптар белгіленеді. Бұл ретте банктер досьеге енгізу үшін талап етілетін мәліметтердің көлемін тәуекелге бағытталған тәсіл (тәуекел неғұрлым жоғары болса, досьеге соғұрлым көп мәліметтерді енгізу қажет) негізінде айқындайды. Бұл ретте, белгілі бір клиенттердің санаттарына жеңілдетілген сәйкестендіру жүргізу мүмкіндігі қарастырылған, сондай-ақ міндетті тереңдетілген сәйкестендіру жүргізу жағдайлары белгіленген.

Банктер клиентті сәйкестендіру барысында мұндай клиенттің (бенефициарлық меншік иесінің) КЖ/ТҚҚ туралы Заңға сәйкес алынатын терроризмді және экстремизмді қаржыландыруға байланысты тұлғалар мен ұйымдардың тізбесінде болуына тексеру жүргізуі тиіс. Шетелдіктерге, банкте олардың шет мемлекеттің азаматтығы бар екендігі туралы

мәліметтер бар өзге тұлғаларға, сондай-ақ азаматтығы жоқ тұлғаларға қатысты банктер сәйкестендіру барысында ондай клиенттің (бенефициарлық меншік иесінің) шетелдік жария лауазымды тұлғаларға қатыстылығына тексеру жүргізуі тиіс [8].

Базель комитеті КЖ/ТҚ-ға байланысты тәуекелді басқару үшін іскерлік қатынастарға және клиент жасайтын операцияларға тұрақты мониторинг жүргізудің маңыздылығын атап өтеді [3]. Банк өз тәуекелдерін өз клиенттерінің кәдімгі қызметі туралы түсінігі болған жағдайда ғана тиімді басқара алады, бұл оған кәдімгі сипаттағы қызметтің шеңберінен шығатын ерекше операцияларды анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай мағлұматтың болмауы күмәнді операциялар туралы анықтау және тиісті органдарды хабардар ету міндетіне кері әсер етуі мүмкін. Үздіксіз мониторингті барлық іскерлік қатынастар мен мәмілелерге қатысты жүргізу қажет, бірақ мониторинг ауқымы банктің тәуекелін және оның КТТ бойынша жұмысын бағалау барысында анықталған тәуекелге негізделі отырып айқындалуы тиіс. Тәуекелінің деңгейі тым жоғары клиенттерге немесе мәмілелерге қатысты күшейтілген мониторинг қажет. Банк тек өз клиенттеріне және олардың мәмілелеріне ғана мониторинг жүргізіп қоймай, сонымен қатар туындайтын тәуекелдердің алгоритмдерін анықтау және төмендету мақсатында өнімдерге/қызметтерге айқасқан мониторинг жүргізуі тиіс.

Барлық банктерде ерекше немесе күмәнді мәмілелерді немесе қызметінің сипатын анықтау жөніндегі жүйелердің болуы қажет. Осындай қызметті анықтау бойынша сценарийлер әзірлегенде банкке банктің жүргізген тәуекелді бағалау нәтижесінде, КТТ жүргізу барысында жиналған ақпарат, сондай-ақ өз елінің құқық қорғау және өзге де органдарынан алынған ақпарат негізінде жасалған клиент тәуекелінің профилін зерттеу қажет. Осы ақпаратқа сүйене отырып, банк осындай қызмет түрін анықтау үшін тиісті мониторинг құралдары мен бақылау тетіктерін әзірлеуі және қолдануы тиіс. Бұл IT-жүйелерінің көмегімен ескерту сценарийлері немесе мысалы, қызметтің нақты сыныбына немесе санатына лимиттер белгілеу болуы мүмкін.

КТТ жөніндегі ақпаратты пайдалана отырып, банк экономикалық мәні жоқ, қолма-қол ақшамен ірі сомалы депозиттер қамтылатын немесе осы клиенттің әдеттегі немесе болжанатын операцияларына сәйкес келмейтін операцияларды анықтай алуы тиіс.

Банкте банктің тәуекел деңгейі жоғары клиенттер ретінде анықтаған клиенттерге қатысты тереңдетілген және КТТ-нің әзірленген саясаты мен рәсімдері болуға тиіс. Шоттарды ашуға рұқсат беруге жататын әзірленген саясат пен рәсімдерге қосымша банкте шоттарға үздіксіз мониторингтің және КТТ туралы ақпаратты жаңартудың кезеңділігіне және басқа да құжаттарға қатысты арнайы саясат болуға тиіс.

Банк өзінің бөлімшелерін (мысалы, фронт-офис), сондай-ақ тәуекелдерді басқаруға және комплаенске жауап беретін лауазымды адамдарды (тергеу жөніндегі мамандарды қоса алғанда) клиенттердің шоттарын анықтау, талдау мен тиімді мониторинг жүргізу үшін қажетті ақпаратпен уақтылы қамтамасыз ету үшін оның көлеміне, ұйымдық құрылымына немесе қызметінің күрделілігіне мөлшерлес, маңыздылығы мен тәуекелдердің негізінде басшылыққа арналған ықпалдасқан тиісті ақпарат жүйелерінің болуын қамтамасыз етуі керек. Пайдаланылатын жүйе мен қолда бар ақпарат осындай клиенттермен қызметінің барлық бағыттары бойынша өзара қарым-қатынастарының мониторингін нығайтуға және клиенттермен өзара қарым-қатынастар бойынша қолда бар барлық ақпаратты, оның ішінде транзакциялар тарихын, шотты ашу туралы жетіспейтін ақпаратты, клиенттің іс-әрекеттеріндегі немесе оның бизнесі саласындағы айтарлықтай өзгерістері және әдеттегіден ерекше болып табылатын оның шоттары бойынша жүзеге асырылатын транзакциялар туралы ақпаратты қамтуға тиіс.

Банк санкциялар тізбесінде өзгерістер болған жағдайлардың барлығында өзінің клиенті (клиенттері) туралы дерекқорын тексеріп отыруға тиіс. Сондай-ақ, банк ШЖЛТ мен тәуекел деңгейі неғұрлым жоғары басқа шоттарды анықтау мақсатында өзінің клиенті (клиенттері) туралы дерекқорын де кезең-кезеңімен тексеріп отыруға және оларды тиісінше тереңдетілген тексеруден өткізіп отыруға тиіс.

Шоттар мен транзакцияларға тұрақты мониторинг пен оларды тексеру банкке күдікті қызметті анықтауға, жалған-оң нәтижелерді болдырмауға және шын мәніндегі күмәнді операциялар туралы дереу хабарлауға көмектеседі. Күмәнді транзакцияларды анықтау, тергеу және олар туралы есептілікті қаржылық барлау бөлімшесіне (бұдан әрі – ҚББ) ұсыну барысын банктің саясаты мен рәсімдерінде нақты ашып жазу және барлық қызметкерлерге тұрақты өткізілетін тренингтер арқылы жеткізу қажет. Саясаттар мен рәсімдерде қызметкерлер міндеттемелерінің нақты сипаты және осындай қызметті талдау, тергеу жүргізу мен ол туралы есептілікті ұсыну бойынша нұсқаулар, сондай-ақ осындай есептерді жасау жөніндегі нұсқаулықтар қамтылуы тиіс.

Шотқа немесе қарым-қатынастарға қатысты күмән туындаған кезде-ақ банк күмәнді қызмет туралы есептілікті ұсынуға қосымша банкті қылмыстық қызметте пайдалану тәуекелін тиісінше төмендету үшін тиісті шараларды қабылдауды қамтамасыз етуі тиіс. Оларға тәуекелді немесе жалпы алғандағы осы клиентпен қарым-қатынастарды ескере отырып, клиентті немесе шотты жіктеуге тексеру жүргізу жатады. Тиісті шара мысалы, құқық қорғау органдарымен немесе ҚББ-мен ынтымақтастық сияқты басқа маңызды факторларды назарға ала отырып, осы қарым-қатынастармен қандай әрекет жасауға болатыны туралы шешім қабылдау үшін шешімдерді қабылдауға жауапты тиісті тұлғаға инстанция бойынша мәселенің берілуін талап етуі мүмкін.

Банк құзыретті органдар қабылдаған активтерді тоқтату туралы шешімдерді қолдана білуі тиіс, сондай-ақ тиісті ұлттық заңнамаға және БҰҰ ҚК қарарларына сәйкес шектеулер қойылған ұйымдармен немесе тұлғалармен басқа қарым-қатынасқа түспеуі тиіс.

КТТ банкті клиенттер мен олар жүргізетін транзакциялар туралы барынша сапалы деректермен қамтамасыз ете отырып, оған ТҚ байланысты ықтималды транзакцияларды анықтауға және айқындауға көмек көрсетуі қажет. Банк клиенттердің сабақтастығы саясаты мен рәсімдерін әзірлеу кезінде террористік топтармен байланысты тұлғалармен немесе ұйымдармен мәмілелерді жасауға немесе жүзеге асыруға байланысты ерекше тәуекелдерге тиісінше назар аударуы тиіс. Банк жаңа клиентпен іскерлік қарым-қатынастарды орнату немесе онымен біржолғы мәмілені жүзеге асыру алдында құзырлы органдар (ұлттық және халықаралық) жасайтын терроризммен айналысатын немесе терроризмге қатысты күдік туындататын тұлғалардың тізімімен салыстырып тексеру жолымен клиенттерге тексеру жүргізуі қажет. Осылайша, тұрақты мониторинг бар клиенттердің осындай тізімдерге енгізілмеу фактісін тексеруді қамтамасыз етуі тиіс.

Терроризмге күдікті тұлғаларды тексеру тәуекелге сезімтал кешенді сараптаманың шарасы болып табылмайды және оны осы клиентке қатысты тәуекелдің профиліне қарамастан жүргізу қажет [3].

Базель комитетінің іскерлік қатынастарға және клиент жасайтын операцияларға тұрақты мониторинг бойынша ұсынымдары мониторинг және клиенттердің операцияларын зерттеу бағдарламасына қойылатын талаптар түрінде КЖ/ТҚҚ бойынша ІБҚ-ға қойылатын талаптарда іске асырылған.

Мәселен, мониторинг және клиенттердің операцияларын зерттеу бағдарламасы шеңберінде банктер клиенттердің жасайтын операцияларының қаржыландыру дереккөзі туралы мәліметтерді қоса алғанда, клиенттер (олардың өкілдері) және бенефициарлық меншік иелері туралы қосымша мәліметтерді жаңарту және (немесе) алу бойынша, сондай-ақ клиенттердің операцияларын зерттеу және шектік, әдеттегі емес және күмәнді операцияларды анықтау бойынша іс-шаралар жүргізуі тиіс. Банк мониторинг және клиенттердің операцияларын зерттеу нәтижелерін банк қызметтерінің (өнімдерінің) КЖ/ТҚ тәуекелдеріне ұшырағыштық дәрежесін жыл сайынғы бағалау, сондай-ақ клиенттер тәуекелдерінің деңгейлерін қайта қарау үшін пайдалануға тиіс.

Банк клиент (оның өкілі) және бенефициарлық меншік иелері туралы қосымша мәліметтерді жаңарту кезеңділігін және (немесе) алу қажеттілігін клиент (клиенттер тобы) тәуекелінің деңгейін және (немесе) клиент пайдаланатын банк қызметтерінің (өнімдерінің) КЖ/ТҚ тәуекелдеріне ұшырағыштық дәрежесін ескере отырып белгілейді. Банктер тәуекел

деңгейі жоғары клиент (оның өкілі) және бенефициарлық меншік иесі туралы мәліметтерді жаңартуды жылына бір реттен сирек емес жүргізілуі тиіс.

Клиенттің (бенефициарлық меншік иесінің) террористер тізбесінде болуын тексеру клиент тәуекелінің деңгейіне байланысты емес және банктердің осындай тізбеге өзгерістер енгізуіне қарай жүргізілуге тиіс.

Банк клиенттің операцияларын зерттеу дәрежесін клиент (клиенттер тобы) тәуекелінің деңгейін және (немесе) клиент пайдаланатын банк қызметтерінің (өнімдерінің) КЖ/ТҚ тәуекелдеріне ұшырағыштық дәрежесін ескере отырып, сондай-ақ банктегі КЖ/ТҚ сценарийлерін (схемаларын) және (немесе) әдеттегі емес және күмәнді операциялардың белгілерін ескере отырып айқындайды. Банк клиентке тәуекелдің жоғары деңгейі берілгенде, сондай-ақ клиент күмәнді операция жасаған жағдайда клиент белгілі бір уақыт кезеңінде жасайтын (жасаған) операцияларды зерттейді.

Бұлардан басқа, банктегі мониторинг және клиенттердің операцияларын зерттеу бағдарламасында клиент (оның өкілі) және бенефициарлық меншік иелері туралы бұрын алынған қосымша мәліметтерді жаңарту және (немесе) алу бойынша, шектік, әдеттегі емес және күмәнді операциялар туралы мәліметтерді анықтау және бөлімшелердің (қызметкерлердің) арасында беру бойынша міндеттерді банк бөлімшелерінің (қызметкерлерінің) арасында бөлуге қатысты нормалар қамтылуы тиіс. Сонымен қатар, мониторинг және клиенттердің операцияларын зерттеу бағдарламасында шектік, әдеттегі емес және күмәнді операцияларды анықтау кезінде банк бөлімшелерінің өзара әрекет ету тетігі сипатталуы тиіс [8].

Банкте тәуекелдерді басқару және ішкі бақылау жүйелерінің ажырамас бөлігі ретінде КЖ/ТҚҚ мәселелері бойынша қызметкерлерді оқыту рәсімдерінің, оның ішінде оқыту тақырыбы, оқытуды жүргізу әдістері, мерзімдері қамтылатын қызметкерлерді оқыту тәртібінің; қызметкерлері оқытудан өтуі тиіс бөлімшелер тізбесінің; оқыту нәтижелерін сақтау тәртібі мен нысанының; КЖ/ТҚҚ мәселелері бойынша қызметкерлердің білімін тексеру тәртібі мен нысанының болуы да банктің ішкі бақылауындағы маңызды фактор болып табылады.

Бұл ретте, КЖ/ТҚҚ туралы Заңға сәйкес оқытудың нысандарына және түрлеріне қойылатын талаптарды (бұдан әрі – № 533 талаптар) қаржы мониторингі жөніндегі уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі) белгілейді.

Даярлау мен оқытудың кіріспе, негізгі және білім деңгейін арттыру сияқты 3 курс түрінде жүзеге асырылуы көзделген [9].

Кіріспе және негізгі курстар түріндегі оқыту үйренушілер қызметінің ерекшеліктері және №533 талаптар ескеріле отырып кадрларды даярлау мен оқытуды жүзеге асыратын білім беру ұйымы әзірлейтін КЖ/ТҚҚ саласындағы банктің қызметкерлерін оқыту бағдарламасына сәйкес КЖ/ТҚҚ және білім беру саласындағы уәкілетті органдармен келісу бойынша жүзеге асырылады. Білім деңгейін арттыру кіріспе және негізгі курстарға ұқсас тәртіпте әзірленетін бағдарлама бойынша банк қызметкерлерінің білім беру ұйымдары өткізетін семинарларға, тренингтерге және басқа да оқыту іс-шараларына қатысу нысанында жүзеге асырылады.

Қызметкерлердің кіріспе, негізгі курстар және білім деңгейін арттыру бойынша курс нысанында оқытудан өтуі осындай оқытуды өткізетін білім беру ұйымы беретін құжатпен расталуы тиіс.

Қызметкерлерді даярлаудың және оқытудың №533 талаптарға сәйкестігін растау үшін осындай оқытуды өткізген білім беру ұйымы беретін тиісті құжаттың болуы қажет. Сонымен бірге, КЖ/ТҚҚ бойынша мәселелерді қарауға қатысатын барлық қызметкерлерге қатысты осындай құжаттың болуы міндетті емес. Осындай растаушы құжаттың тек қана банктің КЖ/ТҚҚ мәселелеріне жауапты қызметкерлеріне қатысты болуы жеткілікті.

Бұл ретте, банк басқа қызметкерлерді КЖ/ТҚҚ мәселелері бойынша даярлауды және оқытуды банктің дербес әзірлеген бағдарламалары бойынша өз бетімен жүзеге асыра алады.

КЖ/ТҚҚ мақсатындағы ішкі бақылау банкті жалпы ішкі бақылаудың құрамдас бөлігі болып табылады. Ішкі бақылаудың негізгі міндеті заңнама талаптарының, оның ішінде банктің өз қызметін жүзеге асыру кезінде лицензиялық талаптардың орындалуын бақылау болып табылады. Бұдан бөлек ішкі бақылау бұзушылықтарды анықтауға, банктің қызметінен олардың алдын алуға, сондай-ақ осындай бұзушылықтардың себептерін және оларға жол берген кінәлі тұлғаларды анықтауға бағытталған. Ішкі бақылау жүйесінің болмауы немесе оның тиімділік деңгейінің жеткіліксіздігі заңнаманың талаптарын бұзуға және банк пен оның лауазымды тұлғаларын әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке тартуға, лицензияның қолданылуын тоқтату немесе одан айыру, басшы қызметкерлерді келісуді қайтарып алу түрінде реттеу сипатындағы салдарға, сондай-ақ бедел тәуекелдеріне алып келеді.

Осы мақалада сипатталатын екінші деңгейдегі банктерде кірістерді жылыстатуға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жасау мақсатында ішкі бақылау жүйесіне қойылатын заңнаманың талаптары қандай да бір қаржылық мониторинг субъектілеріне қолданылатын тиісті нормативтік құқықтық актілерде көзделген көлемде барлық қаржылық мониторинг субъектілеріне де қатысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. ФАТФ 40 ұсынымдарын жаңа редакцияда қабылдауға байланысты КЖ/ТҚҚ туралы заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар, А.В. Емелин, «Ақша және кредит» журналы, №8, Москва, 2012 - http://www.cbr.ru/publ/moneyandcredit/emelin_08_12.pdf;
2. «Ақшаны жылыстатуға, терроризмді қаржыландыруға және жаппай жою қаруын таратуды қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жөніндегі халықаралық стандарттар» (ФАТФ ұсынымдары 2012 жылғы редакцияда) электрондық курсы - <https://local.crrm.ru/rosfinfatf/>;
3. Банктік қадағалау жөніндегі Базель комитетінің «Sound management of risks related to money laundering and financing of terrorism» нұсқаулығы («Ақшаны жылыстату және терроризмді қаржыландыру тәуекелдерін сапалы басқару» 2014 жылғы редакцияда) - <http://www.bis.org/publ/bcbs275.pdf>;
4. Банктік қадағалау жөніндегі Базель комитетінің «Core Principles for Effective Banking Supervision» стандарты («Тиімді банктік қадағалаудың негізгі қағидаттары» 2012 жылғы редакцияда) - <http://www.bis.org/publ/bcbs230.pdf>;
5. «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы» 2009 жылғы 28 тамыздағы Қазақстан Республикасының Заңы;
6. Ақшаны жылыстатуды және терроризмді қаржыландыруды болдырмау. Банк мамандарына арналған практикалық нұсқау. Әлемдік банк (П.-Л. Шатен және басқалар), Альпина паблишер, Мәскеу, 2011;
7. «Екінші деңгейдегі банктерге арналған тәуекелдерді басқару және ішкі бақылау жүйесін қалыптастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2014 жылғы 26 ақпанғы № 29 қаулысы;
8. «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жасау мақсатында екінші деңгейдегі банктер мен Ұлттық почта операторы үшін ішкі бақылау қағидаларына қойылатын талаптарды бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2014 жылғы 26 қарашадағы №521 бұйрығы және Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2014 жылғы 24 желтоқсандағы № 235 қаулысы;
9. «Қаржы мониторингі субъектілерін жұмыскерлерді даярлау және оқыту бойынша қойылатын талаптарды бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2014 жылғы 28 қарашадағы №533 бұйрығы.

Бірмезеттік төлемдер. Қазақстанның бөлшек сауда нарығын дамыту перспективалары.

Иманғазина А.К. – Төлем жүйелерін дамыту және басқару департаменті Төлем жүйелерінің әдіснамасы және даму басқармасының бас маман-экономисі

Соңғы жылдары біз қаржылық қызметтер, әсіресе төлем «ландшафты» саласындағы елеулі өзгерістердің куәгерлері болып табыламыз. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың күнделікті өмірге белсенді араласуы, смартфондар мен басқа портативтік құрылғыларды пайдаланудың айтарлықтай өсуі халықтың мінез-құлық және тұтынушылық дағдыларының түбегейлі өзгеруіне алып келді. Клиенттер банктерден өздерінің «цифрлық» өміріне етене араласып кететін және олардың өсіп келе жатқан сұраныстары мен тілектеріне бейімделе алатын жедел шешімдерді күтеді.

Осыған байланысты мына мақалада бірмезеттік бөлшек төлемдер саласында әлемде болып жатқан өзгерістер және Қазақстан нарығындағы осындай үрдістерге бейімделу мәселелері қарастырылатын болады.

Бүгінгі әлем – бұл твиттердің, блогтар мен e-mail-дердің әлемі. Нарыққа барған сайын «Google дәуірінің ұрпағы» өз әсерін тигізіп отыр. Тұтынушылар өздерінің бизнесін ыңғайлы, сенімді және шұғыл жүргізу мүмкіндігіне ие болуда.

Қазақстанда Интернетті белсенді дамыту және енгізу, байланыс сапасын жақсарту және арзандату, смартфондардың алуан түрі де клиенттердің қолайлылыққа, қызметтерді пайдалану қарапайымдылығына және жаппай қолжетімділігіне деген талаптарын арттыра түседі. Технологияларды дамыту, смартфондар дәуірі бір уақытта банктік қызметтердің күндізгі нысаннан қашықтан жүргізу нысанына өтуіне қолайлы жағдай тудырады, ал есеп айырысулар саласында қолма-қол ақшамен есеп айырысуларды қолма-қол ақшасыз нысанға ауыстыру бойынша алғышарттар туғызады.

Сондай-ақ, арналар мен пайдаланып жүрген инфрақұрылымға тәуелсіз бөлшек сауда секторындағы барынша тез төлемдерге халықтың үдеп келе жатқан сұранысы төлемдер мен ақша аударымы нарығындағы өз орнын нық иеленген және дәстүрлі ойыншыларға бәсекелестік тудыратын банктік емес ұйымдар-«терминалшылардың» тұтастай сегментінің пайда болуына алып келді.

Қазақстандағы бөлшек төлем қызметтерінің бүгінгі нарығының құрылымы мен ерекшеліктері

Төлем карточкасы ағымдағы сәтте қолма-қол ақшасыз төлемдер мен ақша аударымдарын жүргізу, оның ішінде қашықтықтан жүргізу тәсілімен өткізу үшін іс жүзінде халықтың жалғыз тиімді құралы болып табылады. Көптеген қазақстандық банктер карточкалық технологияларды пайдалану негізінде клиенттерге қашықтықтан қызмет көрсету бағыттарын дамытып, Интернет немесе мобильді телефон көмегімен қолжетімді сервистер мен қызметтер тізбесін кеңейтіп отыр.

Сонымен қоса, пайдаланушылар төлем карточкаларын пайдалану кезінде белгілі бір қиындықтарға:

- төлем карточкасын қабылдау/қызмет көрсету нүктелерін іздестіру қажеттілігіне;
- бір банк (бір банктің төлем карточкалары арасындағы аударымдар) немесе бір жүйе (мысалы, Visa to Visa) шеңберіндегі сервистердің тұйықталуына жолығуда.

Сондай-ақ, жеткіліксіз түрде хабардар болу немесе психологиялық кедергілер халықтың көп бөлігінің төлем карточкаларын төлем құралы ретінде толыққанды пайдалану басымдығын толық бағалай алмайтынына алып келеді. Нәтижесінде төлем карточкаларымен операциялардың 73% бұрынғысынша банкоматтардағы қолма-қол ақшаны алуға байланысты болады.

Соңғы жылдары банктік емес ұйымдар мен банктердің бірмезеттік ақы төлеу терминалдарын пайдалануы кеңінен таралуда. Терминалдар арқылы бірмезеттік ақы төлеу

жүйесінің оңтайлы тұстары (жылдам ақы төлеу, пайдалануға оңай) бола тұра, пайдаланушылар мынадай ерекшеліктерге:

- терминал іздеу қажеттігіне;
- төлемақы қабылданатын қызметтер тізбесінің шектеулі болуына;
- қолма-қол ақшамен жұмыс, қолма-қол ақшаның ұрлану және жоғалу тәуекеліне;
- нақты тауарларды сатып алу/оған ақы төлеу мүмкіндігінің жоқтығына тап болуда.

Халықаралық ақша аударымдары жүйесі халыққа Қазақстан бойынша және дүние жүзінің кез келген жеріне санаулы секундтарда ақша аударуға мүмкіндік беретін келесі бөлшек арна болып табылады. Бұл ретте, осы қызмет мынадай себептер:

- банк жұмыс істеген уақытта қолма-қол ақшаны аудару үшін банк офисіне арнайы бару қажеттігі;

- аударуға арналған қолма-қол ақшаның жоғалу немесе ұрлану тәуекелінің болуы;
- аударымды жеделдету үшін қомақты комиссияның алынуы;
- сату орнында тауарлар мен көрсетілетін қызметтер үшін төлемдер жүргізу мүмкіндігінің болмауы бойынша әмбебап қызметтерге жатпайды.

Осылайша, бұрыннан бар көптеген опциялардың бір банктің немесе жүйенің аясында бағыттау нысанының шектеулілігімен, бытыраңқылығымен, тұйықталғандығымен және баяу банкаралық/жүйеаралық өзара іс қимыл ретінде сипатталатындығын байқауға болады. Іс жүзінде бұл халықтың қызмет үшін ақы төлеудің күрделі, көп сатылы схемасын: бір банктің банкоматынан қолма-қол ақшаны алу, басқа банктің банкоматын немесе офисін іздеу, қолма-қол ақшаны енгізу және т.б. пайдалануына әкеп соғады, нәтижесінде қолма-қол ақшаны пайдалану қажеттігі туындайды.

Осы мәселе бойынша жүргізілген жекелеген шетелдік бастамаларды талдау әлемдік үрдістің банкаралық есеп айырысулардың нақты уақытқа барынша ұқсас режимде қамтамасыз етуге бағытталғандығын анықтады. Бұл ретте, төлем жүйесінің базалық құрамдасы – банк шоты негізгі құрал болып табылады.

Бірмезеттік бөлшек төлемдер саласындағы ұлттық бастамаларға шолу және оларды талдау.

Халықаралық есеп айырысу банкінің Төлемдер және нарықтық инфрақұрылым жөніндегі комитеті 2014 жылдың соңында барынша жедел/бірмезеттік төлемдер тұжырымдамасына арналған халықаралық семинар өткізді, онда ұлттық бастамалардың тұсаукесері және даулы мәселелер мен проблемалар туралы ашық пікірталас болды.

Бірқатар елдерде¹ өткен он жылдықтың ортасынан бері клиенттің банк шотынан бірмезеттік төлемдер мен ақша аударымдары схемасы² сәтті жұмыс жасауда. Бұл үрдістің ар жағында тұрған көптеген факторлар бар, бірақ жалпы, бұрын атап айтқанымыздай, бөлшек төлемдер саласындағы барынша жедел қызметтерге қалың көпшілік тарапынан сұраныс өсуде, ал банктер (төлем қызметтерін дәстүрлі жеткізушілер ретінде) көптеген елдерде бөлшек сауда секторындағы банктік емес институттар тарапынан қарқынды өсіп келе жатқан бәсекелестікке тап болды.

Осындай жүйелердің бірегей артықшылығы жылдамдық (Мексикада, Оңтүстік Африка Республикасында төлем 60 секундта өтеді), жиі кездесетін төмен құны, сондай-ақ қосымша сервистер болып табылады, олардың іске асырылуы бірмезеттік ақпараттық өзара

¹ *Ұлыбритания, Дания, Норвегия, Швеция, Швейцария, Польша, Нидерланд, Сингапур, Малайзия, Оңтүстік Корея, Канада, Мексика, Индия, ОАР;*

Австралияда жүйені іске қосу 2016 жылдың соңына жоспарланып отыр; Италияда, Жапонияда, АҚШ-та – бірмезеттік бөлшек төлемдер жүйесін құру мәселесі қарастырылуда [1]

² *«Бірмезеттік» төлемдер дегеніміз бұрыннан бар төлемдерден де барынша жылдам төлемдерді (атап айтқанда, бірнеше секундта немесе үш сағатта өңделген төлемде әртүрлі нәтиже болуы мүмкін, бірақ екі төлем де бұрыннан бар қызметтерден де «жылдам» болуы мүмкін) білдіреді. Кейбір басылымдарда бұл транзакцияның нақты уақыт ішінде немесе нақтыға жуық уақытта өңделетіндігін жақсырақ айқындап көрсету үшін «лезде төлемдер» деген термин де пайдаланылады*

әрекет ету арналарының болуы арқасында мүмкін болады. Бірмезеттік төлемдердің және растаудың арқасында осы жүйелер қолма-қол ақшаны алмастырушыға жақындайды да, нәтижесінде қоғам (бизнес, банктер, халық) және жалпы мемлекет үшін оңтайлы сыртқы тиімділікке қол жеткізіледі.

Осы тұрғыдан бір мезеттегі төлемдер жүйелерін дамыту орталық банктерді қызықтыруда, олар кейбір жағдайда бөлшек төлемдерді өңдеуді айтарлықтай жетілдіруге бағытталған бастаманы қолдайды немесе өздері бастайды, сондай-ақ нақты уақыт режимінде жалпы есеп айырысу жүйелерін (Real Time Gross Settlement Systems – RTGS) жаңғыртуды қоса алғанда, операциялық қолдау көрсетеді.

Атап айтқанда, Ұлыбританияда заңнамаға төлем құжаттарын орындау мерзімдерін айтарлықтай қысқартуды көздейтін тиісті түзетулер енгізілді. Банктердің бірлескен күшімен қолдау көрсетілген осы жаңалықтар Faster Payment System бірмезеттік төлемдер жүйесіне [2] айналды.

Талдау жүргізілген елдерде барлық бірмезеттік төлемдер жүйелерінің банк пен клиенттің арасындағы өзара іс-әрекеттері бөлігінде мынадай ортақ сипаттары бар:

- 1) нақты уақыт режиміндегі немесе нақты уақытқа жақындатылған төлемдер, алушы үшін ақшаға бірмезетте қол жеткізу мүмкіндігі;
- 2) тәулік бойы режиміне тең немесе оған жақындатылған 24/7 сервистік терезесі бар ұзартылған операциялық сағаттар;
- 3) қызметтерге қол жеткізудің негізгі арналары ретінде мобильді байланыс немесе Интернет.

Бұл ретте негізгі айырмашылықтар дизайнында және банкаралық клирингтік және есеп айырысу тетіктерінің құрылымында, сондай-ақ тәуекелдерді төмендетуге бағытталған тиісті іс-шараларда болады:

- 1) көп жағдайда операциялық күн ішінде бірнеше есеп айырысу ауысымдары бар кейінге қалдырылған нетто-есеп айырысулар пайдаланылады (Ұлыбритания, Швеция, Сингапур, ОАР). Сонымен бірге, Мексика мен Австралияда бұл мақсаттар үшін жоғары жиілікті нетто-есеп айырысулар (әр 4 секунд сайын немесе 300 төлем тапсырмасы сайын) немесе RTGS-ке бөлінген модульдер пайдаланылады;
- 2) кейінге қалдырылған нетто-есеп айырысуларды пайдаланған кезде өтімділік және кредиттік тәуекелдерді басқару құралы ретінде жүйеге қатысушылардың таза дебет позицияларының ең жоғары көлемінің шектеулері, сондай-ақ ақша қаражаты кепілдігі мен шығындарды бөлу тетіктері пайдаланылады;
- 3) орталық банк арнайы сервисті немесе бірмезеттік бөлшек төлемдерді жүзеге асыруға арналған RTGS компонентін әзірлей отырып, анық көрінетін операциялық рөл атқаруы ықтимал немесе RTGS-пен өзара іс-әрекет жасайтын жаңа серверлерде орталық банктің ақшасымен позициялар бойынша түпкілікті есеп айырысу үшін жеке операторлары болуы мүмкін.

Банкаралық есеп айырысуды жүзеге асырудың аталған ерекшеліктеріне негізделіп, бірмезеттік төлемдер жүйесінің екі типтік үлгісін бөлуге болады [3]:

Бірінші үлгіде банкаралық есеп айырысуды нақты уақыт режимінде жүргізу талап етіледі және клиенттердің шоттарын бірмезетте дебеттеу мен кредиттеу көзделген. Осындай үлгіні пайдалану нәтижесінде қаржы тәуекелдері болмайды, бұл ретте жүйеге жоғары операциялық талаптар қойылады (талап етілетін жылдамдық, операциялардың абсолюттік көлемі, есептесу жүйесінің тұрақты қолжетімділігі). Үлгі жалпы есептердің жүйесіне немесе RTGS-жүйесімен тұрақты негізде өзара әрекет ететін ерекше бөлшек құрауышқа интеграциялануы мүмкін. Осы тәсілдің мысалы ретінде Мексика мен Австралияны келтіруге болады (әзірлеу сатысында).

Екінші үлгі тәртіпке келтірілген нетто-есебі бар бірмезеттік төлемдерді ұсынуға бағытталған. Клиенттер бұрыңғыдай бірмезеттік төлемдерді жүзеге асыратын болады, алайда банкаралық есеп айырысу таза позицияларды операциялық күн ішінде бірнеше есептік

ауысымдар үшін соңғы есептеумен, талаптарды көп жақты өзара есепке алу негізінде жүргізіледі. Бұл ретте басқарылуы тиісті (атап айтқанда, кепілді қамтамасыз ету арқылы зияндарды бөлу туралы келісімдерді және/немесе кредиттік-дебеттік позицияларды барынша шектеу) есептеу ауысымы шегінде төлемдердің көлемі жинақталатын белгілі бір қаржы тәуекелдері туындайды. Бұл үлгі қолданыстағы бөлшек төлемдер жүйесіне интеграциялануы ықтимал немесе бұл мақсат үшін жаңа жүйе құрылуы мүмкін. Ұлыбритания, Швеция немесе Сингапур осы тәсілдің мысалдары болып табылады.

Қазақстанда бөлшек төлемдердің даму перспективасы

Қазақстанда заңнамаға сәйкес банктерге төлемді жүргізу ортасына қарамастан, төлемді жүргізуге 4 банктік күнге дейін беріледі. Үдемелі дамып келе жатқан информациялық технологиялардың және ұлттық төлем жүйелерінің техникалық қуаты аясында осындай жағдай нарықтың серпінді дамуына ықпал ете алмайды және халықтың сұранысына жауап беруі мүмкін емес. Қолма-қол ақшасыз төлемдер қолма-қол ақшамен жасалатын төлемдер сияқты тез және ыңғайлы болғанға дейін қолма-қол ақшасыз төлемдердің сапалы дамуы да мүмкін болмайды.

Осы орайда, Қазақстанда технологиялармен қатар, банкаралық өзара әрекет ету процесінде де жетілдіру қажет деп пайымдаймыз. Жаңа әмбебап есептік тетіктің пайда болуы экономиканың кез келген субъектісі үшін нақты уақыт режимінде қызмет көрсетудің сенімді арнасын ұйымдастыруға мүмкіндік бере отырып, экожүйені барынша кеңейтеді. Қазақстанның бірмезеттік бөлшек төлемдер жүйесінің негізінде тәртіпке келтірілген нетто-есебі бар екінші үлгіні пайдалану ұсынылады.

Құруға ұсынылып отырған жүйеде бірқатар артықшылықтар бар:

1) **әмбебаптық** – карталық жүйелерге (VISA, MasterCard) және ақша аударымдары жүйелеріне (Western Union) баламалы, клиенттің банк шотын пайдалана отырып түрлі арналар (Интернет, мобильді байланыс) арқылы бірмезеттік есеп айырысудың төлем жүйесі;

2) **сенімділік** – кері қайтарып алынбайтын төлемдер, кредиттік тәуекелсіз, төлемді қайтару тәуекелінсіз/сауда кәсіпорны үшін chargeback кепілді төлем³ (төлем карточкаларын пайдалана отырып жасалатын Интернет-төлемдерден ерекшеленеді);

3) **қолдану қауіпсіздігі мен жеңілдігі** – іс-әрекеттегі банк шотын төлем карточкасын пайдаланбай қолдану, яғни Интернетте төлем карточкасының деректемелерін жария ету, 3D Secure Code қорғанысын алу немесе электрондық ақша үшін жаңа шот ашу қажеттілігінің жоқтығы. Барлық операциялар өз банкінің Интернет-банкингінің үйреншікті интерфейсі арқылы сәйкестендіруден өтеді;

4) **эргономикалығы** – ауқымы есебінен айтарлықтай үнемділігі, себебі Интернет-банкингінің қолда бар жүйелері мен клирингтік жүйелердің қолданыстағы инфрақұрылымы қолданылады;

5) **индустрияны дамыту және тұрғындардың қатысуын арттыру** – ұсақ банктерде интернет-банкинг жүйесін енгізуге ықпал ету, электрондық коммерцияны дамыту, төлемдерді жүзеге асырудың ыңғайлы балама тәсілдерін ұсыну арқылы тұрғындардың қамтылуын арттыру.

Қашықтықтан жасалатын арналардың көмегімен Қазақстанда банк шоттарынан бірмезеттік бөлшек төлемдер жүргізу жүйесін құру мынадай міндеттерді шешеді:

1. банктердің онлайн режимінде басқа қазақстандық банктерден клиенттердің пайдасына төлемдер мен ақша аударымдарын жүзеге асыруы (карточкалық төлем жүйелеріне немесе ішкі нарықтағы халықаралық ақша аударымдары жүйесіне тәуелсіз);

³ Төлем банк шотындағы ақша сомасы шегінде жасалады

2. электрондық коммерцияда банк шотынан жаңа кепілді төлем тәсілін құру (анықтамалық: төлем карточкаларын шығаратын банктердің барлығында төлем карточкасын қолданумен Интернет-транзакцияларды әдеттегі тәртіп бойынша жүзеге асыруға мүмкіндік беретін опциялар жоқ);
3. болашақта қаржы институттары өз клиенттеріне ұсына алатын түрлі төлем схемалары мен стандарттарын «қоса ұсынуы» үшін әмбебап платформа құру (мысалы, ұялы телефонының нөмірі немесе ЖСН бойынша төлемдер мен ақша аударымдарын, сондай-ақ төлемдерді жүзеге асырудың басқа да балама құралдары).

Қолма-қол ақшасыз төлемдер жүйелерінің тұтынушылар, компаниялар, қаржы және мемлекеттік ұйымдар арасында жасалатын күн сайынғы операциялардың тиімділігін арттырудағы рөлі маңызды. Төлем циклін жеделдету экономикадағы ақша айналымдылығын арттырып, кәсіпкерлік қызметтің жандануына ықпал етеді және кредиттік тәуекелдерді төмендетеді. Осылайша, Қазақстанның бөлік сегментіндегі бірмезеттік төлемдер жүйесін құру қолма-қол төлемдер мен ақша аударымдарының бір бөлігін қолма-қол ақшасыз нысанға көшіруге ықпал етіп, халықтың қолма-қол ақшасыз есеп айырысу мәдениеті мен дағдыларына икемдейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. “Faster Payments Assessment Summary”, Federal Reserve Bank, 2012;
2. VocaLink, PriceWaterHouseCoopers “Tomorrow Happened Yesterday”, 2009;
3. Халықаралық Есеп айырысулар Банкінің Төлемдер және нарықтық инфрақұрылымдар жөніндегі комитеті отырысының материалдары, 2014 жылғы қазан.

Павлодар облысының кредит және депозит нарығы

Абдрахманов К.Т. - «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Павлодар филиалының экономикалық талдау және статистика бөлімінің жетекші маман-экономисі.

Смагулов Б.С. - «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Павлодар филиалының экономикалық талдау және статистика бөлімінің жетекші маман-экономисі.

Осы мақалада Павлодар облысының банк секторының қысқаша шолуы қаралған. Ұлттық Банктің статистикалық деректері негізінде өңірдегі банктердің негізгі қызметтерінің талдауы өткізілді, атап айтқанда кредиттік және депозиттік нарықтың, сондай-ақ қолма-қолсыз төлемдер нарығының өзгеру динамикасы ұсынылды.

Павлодар облысы – Қазақстанның ірі индустриалды орталығы, ол өз тұрғысында электр қуатын, глинозем, мұнай өндіру өнімін, машина жасау, тамақ өнеркәсібі мен құрылыс материалдарын шығаруға бағытталған көп салалы өнеркәсіп кешенін ұсынады. 2015 жылғы 1 қарашадағы жағдай бойынша облыс тұрғындарының саны 758,0 мың адамды құрады [1].

Өңдеу өнеркәсібін шығару көлемінің 70 %-ын қамтамасыз ететін металлургия өнеркәсібі мен металл өңдеу өңірдегі жетекші сала болып табылады [1].

Бүгінгі күні Павлодар облысында екінші деңгейдегі банктердің 26 филиалы және 11 911,8 млн. теңге жеке капиталымен, 14 491,0 млн. теңге активтерімен, 12 684,9 млн. теңге несие портфелімен 1 дербес банк («Заман-Банк» АҚ Екібастұз қ.) өз қызметін жүзеге асыруда.

Банктердің филиалдарының өкілділігі бойынша Павлодар облысы елімізде 5 орынды алады.

Павлодар облысының кредит нарығы

2014 жылғы желтоқсаннан бастап өңірдегі банктердің кредиттік белсенділігінің шамалы өсуі байқалады.

Мәселен, 2015 жылғы 1 желтоқсанда заңды және жеке тұлғаларға банктермен берілген қарыздар бойынша берешектің жалпы көлемі 318 796,9 млн.теңгені құрады. 2014 жылғы 1 желтоқсанға ұқсас көрсеткішпен салыстырғанда 17 671,4 млн. теңгеге немесе 5,9%-ға өсім болды (1 - кесте) [2], [3].

1 - кесте

2014-2015 жылдары Павлодар облысында несие берешегінің өзгерісі, млн.теңге

Көрсеткіш	01.12.2014 ж. жағдай бойынша	01.12.2015 ж. жағдай бойынша
1	2	3
Несие берешегі, барлығы	301 125,5	318 796,9
соның ішінде:	60 690,2	56 465,5
- қысқа мерзімді		
- ұлттық валютада	56 879,6	54 583,8
- шетел валютасында	3 810,6	1 881,7
-ұзақ мерзімді	240 435,3	262 331,4
- ұлттық валютада	226 429,8	234 276,0
- шетел валютасында	14 005,5	28 055,3
-заңды тұлғалар	148 522,9	166 058,3
-жеке тұлғалар	152 602,5	152 738,6

Дереккөз: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің статистикалық бюллетені

Қарыз берешегінің жалпы көлемінің көп бөлігін ұзақ мерзімді кредиттер құрайды, олар 2015 жылғы 1 желтоқсанда 262 331,4 млн. теңгені немесе қарыз берешегінің жалпы көлемінен 82,3%-ды құрады (2014 жылғы 1 желтоқсанға – 79,8%), 2014 жылғы 1 желтоқсанмен салыстырғанда ұзақ мерзімді кредиттердің көлемі 21 896,1 млн. теңгеге немесе 9,1%-ға өсті [2], [3].

Қарыз берешегінің жалпы көлемінен қысқа мерзімді кредиттер көлемі 2015 жылғы 1 желтоқсанға 56 465,5 млн. теңгені немесе 17,7 %-ды құрады (2014 жылғы 1 желтоқсанға – 20,2%), 2014 жылғы 1 желтоқсанмен салыстырғанда қысқа мерзімді кредиттердің көлемі 4 224,7 млн. теңгеге немесе 6,9%-ға төмендеді [2], [3].

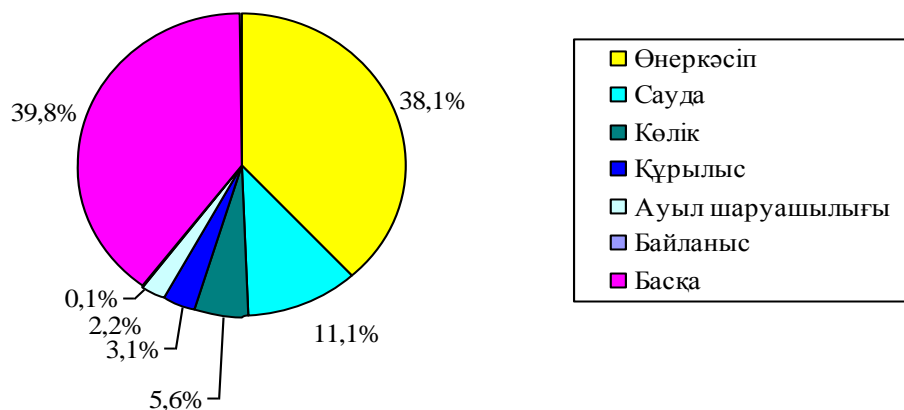
Ұлттық валютада және шетел валютасында берілген ұзақ мерзімді кредиттер бойынша орташа өлшемді сыйақы мөлшерлемесі 2014 жылғы 1 желтоқсанмен салыстырғанда 2015 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша 0,7%-ға және 1,1%-ға төмендеді және 14,5% пен 9,4%-ды тиісінше құрады [2], [3].

Қысқа мерзімді кредиттер бойынша сыйақы мөлшерлемесінің өсімі байқалады. 2015 жылғы 1 желтоқсанға ұлттық валютадағы қысқа мерзімді кредиттер бойынша орташа өлшемді мөлшерлеме 13,6%-ды (+1,2%), шетел валютасында - 10,8%-ды (+0,7%) құрады [2], [3].

Өңірдің индустриалды дамуы кредит қаражаттарының негізгі бағытталуына әсер етеді. 2015 жылғы қаңтар-қараша айларында экономика салалары бөлігінде берілген кредиттердің көлемі: өнеркәсіп – 61 485,0 млн.теңге (38,1%); сауда – 17 962,0 млн.теңге (11,1%); көлік – 8 953,0 млн.теңге (5,6%); құрылыс – 5 015,0 млн.теңге (3,1%); ауыл шаруашылығы – 3 568,0 млн.теңге (2,2%); байланыс – 225,0 млн.теңге (0,1%) [4], [5] (1-сурет).

2015 жылғы қаңтар-қараша үшін салалар кесіндісінде берілген кредит қаражатының құрылымы

1-сурет

Дереккөз: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің статистикалық бюллетені

2015 жылғы 3-ші тоқсан үшін экономиканың нақты секторының кәсіпорындары мониторингінің нәтижелері бойынша респондент кәсіпорындардың сұрау салу қорытындылары бойынша респонденттердің 20,9%-ы банк қарыздарын қажет етеді, бұл өткен жылдың тиісті кезеңіне қарағанда банктік қарыз қаражаттарына қажеттілігінен 5,0%-ға төмен. 2015 жылғы 3-тоқсанда мерзімдері өтіп кеткен кредиторлық және дебиторлық борыштары бар кәсіпорындар үлесі төмендеген (тиісінше 15,6%-ға, 24,5%-ға дейін), ал банктердің қарыздары бойынша мерзімі өтіп кеткен борыштары бар кәсіпорындар үлесі 6,3%-ға дейін өскен.

Павлодар облысында шағын кәсіпкерлікті қолдауға және дамытуға банктермен 2015 жылғы қаңтар-қараша кезеңі аралығында 38 608,6 млн.теңге сомасында кредиттер берілді, бұл 2014 жылғы тиісті кезеңмен салыстырғанда (48 233,1 млн.теңге) 9 624,5 млн.теңгеге немесе 19,9%-ға аз [4], [5]. 2015 жылғы 1 желтоқсанға кредиттердің осы санаты бойынша жалпы берешек 71 114,6 млн.теңгені құрады, бұл 2014 жылғы 1 желтоқсанға ұқсас көрсеткіштен (59 873,2 млн. теңге) 11 241,3 млн.теңгеге немесе 18,8%-ға жоғары [2], [3]. Шағын кәсіпкерлік субъектілеріне ұсынылған қарыздар құрылымында қысқа мерзімді кредиттердің үлес салмағы 30,0%-ды (11 326,4 млн. теңге), ұзақ мерзімділер - 70,0%-ды (27 282,1 млн. теңге) тиісінше құрады [4], [5].

2015 жылғы қаңтар-қараша кезеңі аралығында тұтынушылық мақсатқа кредит беру көлемі 59 260,1 млн.теңгені құрады, бұл 2014 жылғы тиісті кезең үшін (65 652,1 млн. теңге) 6 391,9 млн.теңгеге немесе 9,7%-ға аз [4], [5].

2015 жылғы қаңтар-қараша кезеңі аралығында ипотекалық кредиттерді кредиттеу көлемі 8 909,5 млн.теңгені құрады, бұл 2014 жылғы тиісті кезең үшін (10 251,7 млн. теңге) 1 342,3 млн.теңгеге немесе 13,1%-ға аз [4], [5].

Өңірдің банктерімен Ұлттық Банк бекіткен «Ипотекалық тұрғын үй/ипотекалық қарыздарды қайта қаржыландыру бағдарламасын» іске асыру бойынша белсенді жұмыс атқарылуда. 2015 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша 593 өтінім қабылданды, 432 мақұлданды, 255 қарыз қайта қаржыландырылды [6].

Павлодар облысының депозит нарығы

Жеке және заңды тұлғалардың депозиттері банк жүйесінің қаржы ресурстарындағы басты көздерінің бірі болып табылады.

Павлодар облысы бойынша депозит шоттарында қаражат қалдығының жалпы көлемі 2015 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша 217 191,7 млн.теңгені құрады, бұл 2014 жылғы 1 желтоқсанның деректеріне қарағанда 59 029,9 млн.теңгеге немесе 37,3%-ға жоғары [2], [3].

2 - кесте

2013-2015 жылдары Павлодар облысында депозит нарығының өзгерісі, млн.теңге

Көрсеткіш	01.12.2014 ж. жағдай бойынша	01.12.2015 ж. жағдай бойынша
1	2	3
ЕДБ-дегі депозиттер, барлығы	158 161,8	217 191,7
оның ішінде: - қысқа мерзімді салымдары	67 228,8	103 568,5
оның ішінде: - ұлттық валютада	29 728,9	32 238,3
- шетел валютасында	37 499,9	71 330,1
оның ішінде: - ұзақ мерзімді салымдары	90 932,9	113 623,2
оның ішінде: - ұлттық валютада	47 803,7	37 500,1
- шетел валютасында	43 129,3	76 123,1
халықтың салымдары, барлығы	123 515,2	166 297,8
оның ішінде: - ұлттық валютада	63 206,2	54 476,9
- шетел валютасында	60 308,9	111 820,9
заңды тұлғалардың салымдары, барлығы	34 646,6	50 893,9

оның ішінде:		
- ұлттық валютада	14 326,4	15 261,6
- шетел валютасында	20 320,2	35 632,2

Дереккөз: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің статистикалық бюллетені

2015 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша жеке тұлғалардың салымдары депозиттердің жалпы көлемінде үстемді орынды алады – 166 297,8 млн.теңге немесе депозиттердің жалпы көлемінен 76,6%. 2014 жылғы 1 желтоқсандағы деректермен салыстырғанда халықтың салымдары 42 782,6 млн.теңгеге немесе 34,6%-ға өсті [2], [3]. Жеке тұлғалардың шетел валютасында салымдарының айтарлықтай өсімі байқалды. 2014 жылғы 1 желтоқсандағы деректермен салыстырғанда 2015 жылғы 1 желтоқсанда жеке тұлғалардың шетел валютасындағы салымдары 51 511,9 млн.теңгеге немесе 85,4%-ға өсті және 111 820,9 млн.теңгені құрады [2], [3]. 2015 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша жеке тұлғалардың ұлттық валютадағы салымдар көлемі 2014 жылғы 1 желтоқсандағы деректермен салыстырғанда 8 729,4 млн.теңгеге немесе 13,8%-ға қысқарды және 54 476,9 млн.теңгені құрады [2], [3].

Сонымен бірге, заңды тұлғалардың депозиттер көлемінің өсімі байқалуда. 2015 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша заңды тұлғалардың депозиттер көлемі 50 893,9 млн.теңгені немесе депозиттердің жалпы көлемінен 23,4% құрады, 2014 жылғы 1 желтоқсандағы деректермен салыстырғанда заңды тұлғалардың депозиттер көлемі 16 247,3 млн.теңгеге немесе 46,9%-ға өсті [2], [3]. Заңды тұлғалардың шетел валютасындағы салымдар көлемі едәуір өсті. 2014 жылғы 1 желтоқсандағы деректермен салыстырғанда 2015 жылғы 1 желтоқсанда заңды тұлғалардың шетел валютасындағы салымдары 15 312,1 млн.теңгеге немесе 1,8 есе өсті және 35 632,2 млн.теңгені құрады [2], [3]. 2015 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша заңды тұлғалардың ұлттық валютадағы салымдар көлемі 2014 жылғы 1 желтоқсандағы деректермен салыстырғанда 935,2 млн.теңгеге немесе 6,5%-ға қысқарды және 15 261,6 млн. теңгені құрады [2], [3].

Теңгедегі депозиттер бойынша біршама жоғары мөлшерлемелерге қарамастан, ұлттық валютада салымдар көлемінің төмендеуі байқалуда.

2015 жылғы 1 желтоқсанға заңды тұлғалардың ұлттық валютадағы қысқа мерзімдегі депозиттері бойынша орташа өлшемді сыйақы мөлшерлемесі 12,2%-ды, шетел валютасында - 2,1%-ды құрады; ұлттық валютада ұзақ мерзімді салымдар бойынша - 5,7%-ды, шетел валютасында – 3,2%-ды құрады [2], [3].

2015 жылғы 1 желтоқсанға жеке тұлғалардың ұлттық валютадағы қысқа мерзімдегі депозиттері бойынша орташа өлшемді сыйақы мөлшерлемесі 9,7%-ды, шетел валютасында – 3,0%-ды құрады; ұлттық валютада ұзақ мерзімді салымдар бойынша - 6,6%-ды, шетел валютасында – 4,0%-ды құрады.

Өңірдің банктерімен 2015 жылғы 1 желтоқсанға дейін еркін өзгермелі айырбастау бағамы режиміне өтуге байланысты жеке тұлғалардың ұлттық валютада (теңгеде) ашылған депозиттері бойынша өтемақы төлеу шеңберінде салымшылардан өтініштерді қабылдау бойынша жұмыс жүргізілді.

Павлодар облысының қолма-қол жасалмайтын төлемдері

Банктердің дамыған инфрақұрылымы мен белсенді жұмысының арқасында, сондай-ақ халықтың төлем карточкаларына деген қызығушылығының артуынан төлем карточкаларын ұстаушылар саны бұлжытпай өсуде.

Сөйтіп, 2015 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша айналыстағы төлем карточкаларының саны 695,0 мың бірлікті құрады, бұл 2014 жылдың тиісті деңгейінен 2,0%-ға жоғары [7].

Негізгі үлес салмағы дебеттік карточкаларға келеді. Сөйтіп, есепті кезең ішінде осы карточкалардың үлесі айналыстағы төлем карточкаларының жалпы санынан 93,5%-ды құрады (649,7 мың бірлік) [7].

Карточкаларды ұстаушылар саны 2015 жылы 1 желтоқсанға 598,9 мың адамды құрады [8].

Есепті кезеңде қолданылған төлем карточкаларының үлес салмағы 2015 жылы 1 желтоқсанға айналыстағы карточкалардың жалпы көлемінен 49,7%-ды құрады [7].

2015 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша Павлодар облысында электронды банктік терминалдар инфрақұрылымының көрсеткіштері былай қалыптасты:

- 3 882 POS-терминал (2014 жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда 32,5 еседен артық өсті);

- 530 банкомат (2014 жылдың деңгейінде);

- 2 092 сауда кәсіпорны (27,0%-ға өсті) [7].

2015 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша облыста 1 POS-терминалға 195 тұрғын, 1 банкоматқа – 1 430 тұрғын болды [7]. Салыстырып көрсек, жалпы республика бойынша 2015 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша 1 POS-терминалға 237 тұрғын, бір банкоматқа – 1 939 тұрғын болды [7].

Орнатылған POS-терминалдар саны бойынша Павлодар облысы Қазақстан Республикасының облыстары арасында (Алматы және Астана қалаларынан басқа) Қарағанды, Шығыс Қазақстан және Қостанай облыстарынан кейін 4-ші орынды алады, POS-терминалдарды орнатуға шарттар жасалған сауда кәсіпорындарының саны бойынша да аймақ 4-ші орынды алады.

Қолма-қол жасалмайтын төлемдер нарығының инфрақұрылым көрсеткіштерінің тұрақты өсуіне қарамастан, қолма-қол жасалмайтын төлемдердің көлемі қазіргі уақытта әлі де төмен деңгейде қалып отыр. Сөйтіп, Павлодар облысында 2015 жылғы қараша айында қолма-қол ақшаны беру бойынша операциялар саны 26 446,6 млн. теңге сомасына 738,4 мың транзакцияны құрады, ал қолма-қол жасалмайтын төлемдер саны тек 1 698,2 млн. теңге сомасына 131,2 мың транзакцияны құрады [7].

Бүгінгі күні өңірдің банк секторындағы жағдай тұрақты болып қалуда, кредиттеу көлемі бойынша көрсеткіштердің шамалы өсімі байқалуда, бұл өңір экономикасының нақты секторының тиімді жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін болады. Жеке және заңды тұлғалардың депозиттері 2014 жылдан бері айтарлықтай өсті, бұл банктердің өңір экономикасына бос қаражатты инвестициялауға мүмкіндік береді.

Аймақтың қолма-қол жасалмайтын төлемдер нарығы әлі де дамудың бастапқы кезеңінде тұр. Тұрғындар арасында қолма-қол жасалмайтын есеп айырысуды одан әрі дамыту және көпшілікке тарату үшін мемлекеттің, банктердің және бизнес-қоғамдастығының келісілген іс-әрекеттері қажет.

Әдебит тізімі:

1. Павлодар облысының Статистика департаменті (дереккөз <http://pavlodar.stat.gov.kz/index.php/ru/>);

2. «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» республикалық мемлекеттік мекемесі Павлодар филиалының 2014 жылғы қарашадағы №11 статистикалық бюллетені;

3. «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» республикалық мемлекеттік мекемесі Павлодар филиалының 2015 жылғы қарашадағы №11 статистикалық бюллетені;

4. «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» республикалық мемлекеттік мекемесі Павлодар филиалының 2014 жылғы қаңтар-қарашадағы №1-11 статистикалық бюллетені;

5. «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» республикалық мемлекеттік мекемесі Павлодар филиалының 2015 жылғы қаңтар-қарашадағы №1-11 статистикалық бюллетені;

6. «Ипотекалық тұрғын үй/ипотекалық қарыздарды қайта қаржыландыру бағдарламасы» қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау. Банктердің ақшаны игеруі туралы ақпарат (дереккөз <http://www.nationalbank.kz/?docid=1550&switch>).

7. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің интернет-ресурсы: www.nationalbank.kz.

Атырау облысының қаржылық емес секторының кезекті мониторингінің қорытындылары

Ермеков А.Қ. – ҚР Ұлттық Банкі Атырау филиалының экономикалық талдау және статистика бөлімінің бас маман-экономисі.

Ғаламдық экономикадағы жағдайдың нашарлауы жағдайында ел экономикасында оның кезеңді даму жолында құлдырау мен өсімнің басын болжамдау және ақша-кредит саясатының шешімдерін қабылдау кезінде экономиканың нақты секторы кәсіпорындары мониторингінің (бұдан әрі – кәсіпорындар мониторингі) қорытындыларын практикалық қолдану маңыздырақ бола бастады. Бұл мақалада Атырау облысы кәсіпорындарының кезекті мониторингінің қорытындылары ұсынылған.

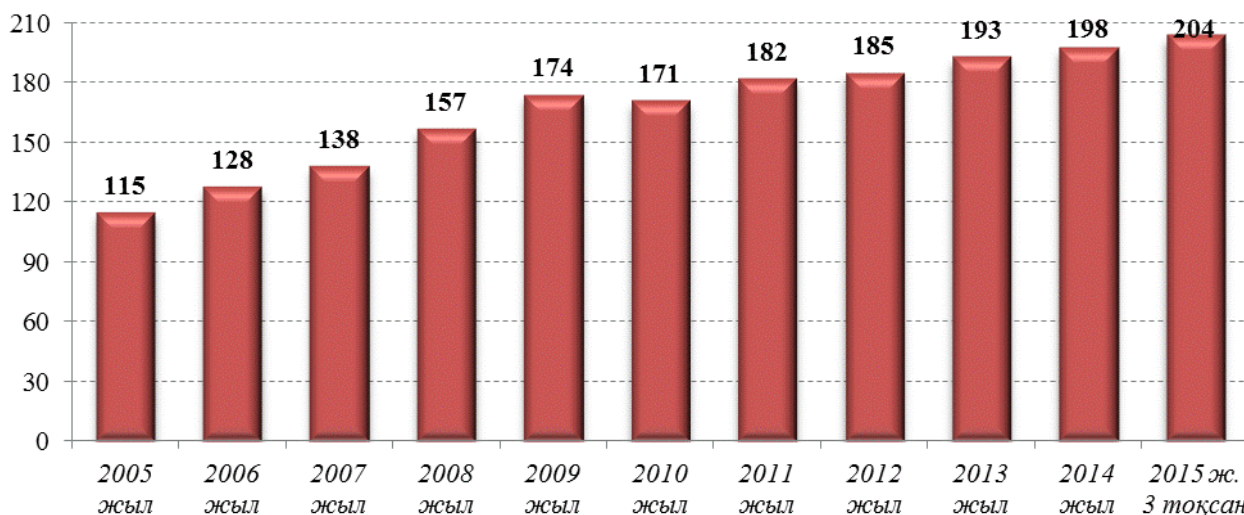
Кәсіпорындар мониторингінің негізгі мақсаты Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Директорлар кеңесінің 2013 жылғы 24 сәуірдегі № 130 қаулысымен бекітілген Экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін дамытудың 2013-2017 жылдарға арналған тұжырымдамасымен белгіленген, экономиканың нақты секторының дамуындағы қысқа мерзімді кезеңдегі ықтимал өзгерістер мен ағымдағы жағдайды жедел бағалауды қалыптастыру болып табылады [1].

Атырау облысы біздің еліміздің жетекші өнеркәсіп аймағы болып табылады. 2015 жылғы қаңтар-қарашада облыста 3 052,8 млрд. теңгеге өнеркәсіп өнімі өндірілді, бұл республиканың өнеркәсіп өндірісі көлемінің 23,3% құрайды. Бұдан басқа, 2015 жылдың 11 айында Атырау облысында еліміздің 48,4% мұнайы және 33,2% газы өндірілді. Ал облыстың негізгі капиталға инвестициялардың үлес салмағы 20,8% құрады [2].

2015 жылғы 4-тоқсанда аймақтың 2015 жылғы 3-тоқсандағы экономикалық дамуының қорытындысы бойынша жүргізілген пікіртерімге Атырау облысының 204 шаруашылық субъекті қатысты [3]. 1-суретте кәсіпорындардың іріктеуі өсуінің серпіні көрсетілген.

1-сурет

Атырау облысының кәсіпорындар мониторингінің қатысушылары санының 2005-тен 2015 жылға дейінгі кезеңдегі өзгерісі

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, «Экономиканың нақты секторының кәсіпорындар мониторингі» ААШЖ «Есептілікті қалыптастыру» АЖО

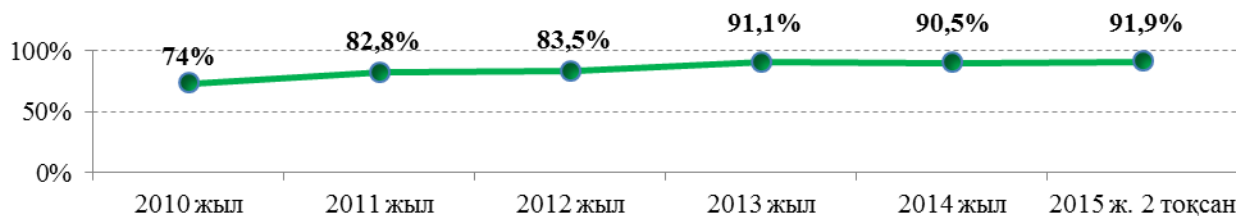
Шаруашылық субъектілердің пікіртерімге ерікті түрде қатысу жағдайында олардың саны тоқсан сайын өсіп отырды және жалпы аймақ бойынша 10 жылда 89 мекемеге немесе 77,4%-ға өсті. (1-сурет). Бұл уақытта мониторинг қатысушыларының кәсіпорындарында жұмыспен қамтылғандарының жалпы саны 89,3%-ға (34,5 мың адамнан 65,3 мың адамға

дейін), ал өнімді (жұмысты, қызметті) өткізуден кірістің тоқсандық көлемі – 4,2 есеге (259,9 млрд. теңгеден 1083,4 млрд. теңгеге дейін) өсті.

Осы ретте аймақтық іріктеудің репрезентативтілігі (өкілдіктілік) 2010 жылғы 74,0%-дан 2015 жылғы 2-тоқсан қорытындысы бойынша 91,9%-ға дейін жақсарды (2-сурет).

2-сурет

2010-нан 2015 жылға дейінгі кезеңдегі Атырау облысының аймақтық іріктеу репрезентативтілігі

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, «Экономиканың нақты секторының кәсіпорындар мониторингі» ААШЖ «Есептілікті қалыптастыру» АЖО

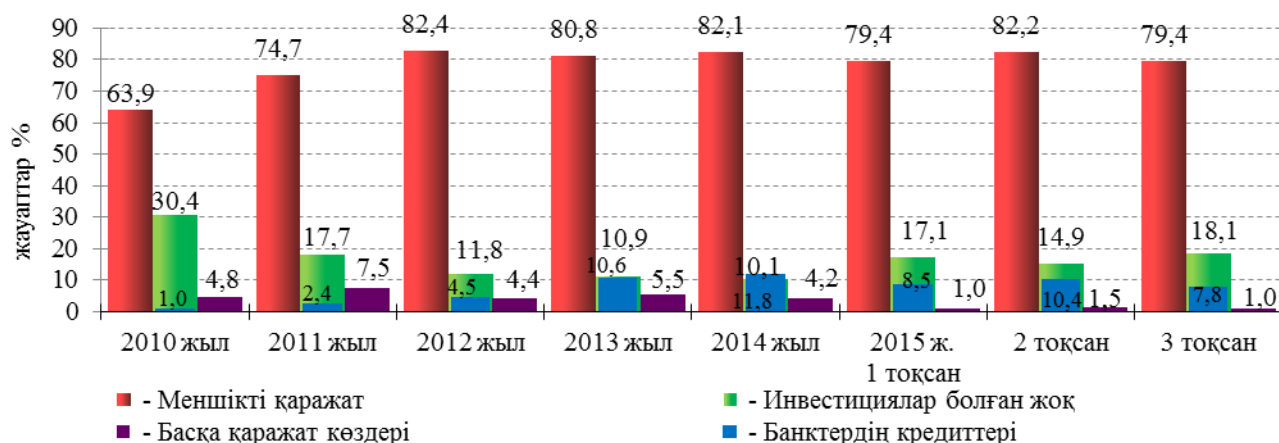
Іріктеу репрезентативтілігінің қалыпты жоғары деңгейі кәсіпорындар мониторингінің нәтижелері бойынша экономиканың нақты секторының дамуындағы үрдістер мен жағдайды дұрыс бағалауға мүмкіндік береді.

Сауалнамалық зерттеулердің қорытындысы бойынша 2015 жылғы 3-тоқсанда 2015 жылғы 2-тоқсанмен салыстырғанда Атырау облысы экономикасының нақты секторында келесі процестер орын алды.

Кәсіпорындардың инвестициялық белсенділігі 2015 жылғы 3-тоқсанда төмендеді: инвестицияларды қаржыландырмаған кәсіпорындар үлесі 18,1%-ға дейін көбейді (2015 жылғы 2-тоқсандағы 14,9%-дан), ал осы мақсатта меншікті қаражатты және банктердің кредиттерін пайдаланған мекемелердің үлесі тиісінше 79,4% және 7,8%-ға дейін қысқарды (3-сурет).

3-сурет

Негізгі құрал-жабдықтарды қаржыландыру көздерінің бағалауы

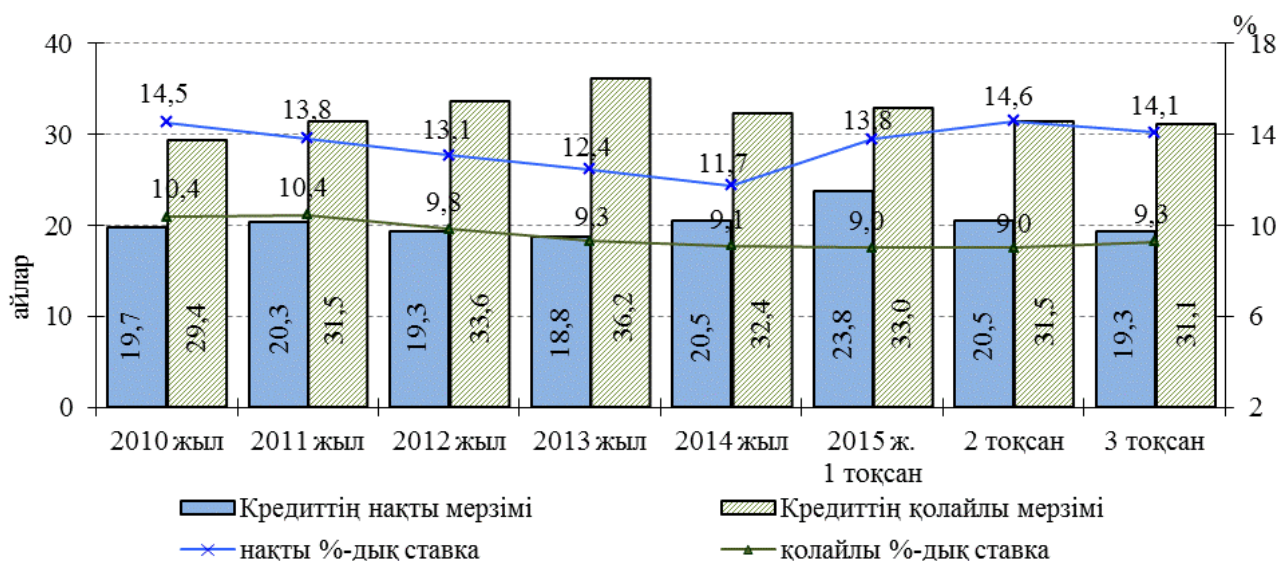

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, «Экономиканың нақты секторының кәсіпорындар мониторингі» ААШЖ «Есептілікті қалыптастыру» АЖО

Мерзімі өтіп кеткен (90 күннен жоғары) банктік берешегі бар шаруашылық субъектілердің үлесі 1,5%-ға дейін азайды (2015 ж. 2-тоқсандағы 3,0%-дан).

Сонымен қатар, банктердің ұлттық валютадағы кредиттері бойынша орташа сыйақы ставкасы 14,1%-ға дейін төмендеді (2015 жылғы 2-тоқсандағы 14,6%-дан) (4-сурет).

Теңгемен кредиттеу шарттары

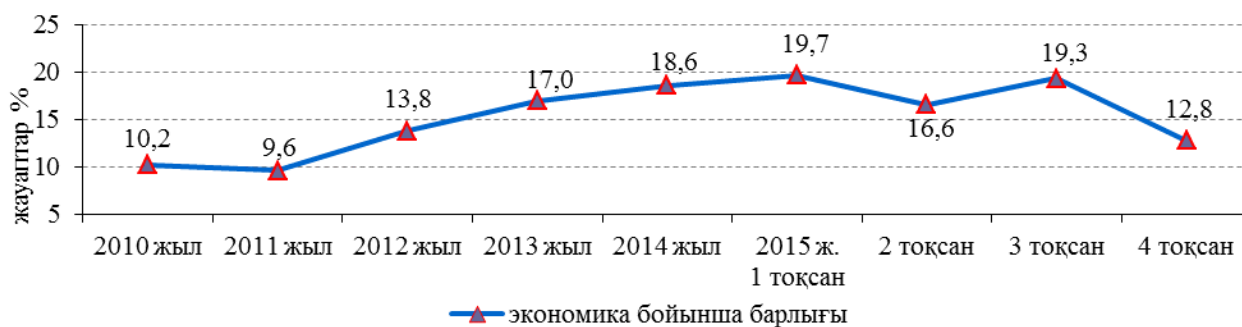

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, «Экономиканың нақты секторының кәсіпорындар мониторингі» ААШЖ «Есептілікті қалыптастыру» АЖО

Осы ретте нақты сыйақы ставкасы (14,1%) мен кәсіпорындар үшін теңгемен қолайлы сыйақы ставкасының арасындағы айырма жоғары болып қалды және 4,8 пайыздық тармақты құрайды.

2015 жылғы 3-тоқсанда банктердің кредиттеріне кәсіпорындардың сұраныс деңгейі төмендеді: 2015 жылғы 4-тоқсанда кредит алуға ниет білдірген мекемелер үлесі 12,8% құрады (5-сурет).

Кредит алуға ниет білдірген кәсіпорындар үлесі

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, «Экономиканың нақты секторының кәсіпорындар мониторингі» ААШЖ «Есептілікті қалыптастыру» АЖО

2015 жылғы 3-тоқсанда екінші деңгейдегі банктерге кредит алу үшін мониторингтің аймақ бойынша барлық қатысушыларының 18,1% жүгінді (2015 жылғы 2-тоқсанда – 19,8%). Банктерде кредит алған шаруашылық субъектілерінің үлесі 14,7%-ға дейін азайды (2015 жылғы 2-тоқсандағы 16,3%-дан). Шаруашылық субъектілердің 3,4% кредит алуда қабыл алынбады (6-сурет).

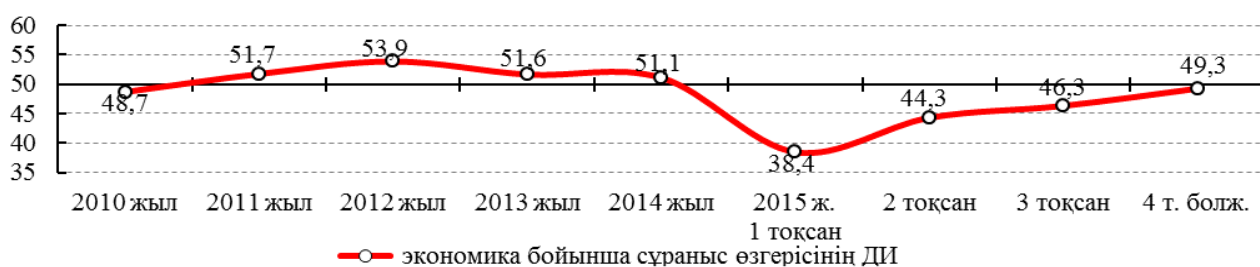
Банктердің кредиттеріне кәсіпорындардың қажеттілігін қанағаттандыру деңгейі

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, «Экономиканың нақты секторының кәсіпорындар мониторингі» ААШЖ «Есептілікті қалыптастыру» АЖО

2015 жылғы 3-тоқсанда Атырау облысының нақты секторында шаруашылық субъектілерінің дайын өніміне сұраныстың төмендегені байқалды (диффузиялық индекс (бұдан әрі – ДИ)¹ 46,3 құрады). 2015 жылғы 4-тоқсанда кәсіпорындар сұраныстың әрі қарай, бірақ 2015 жылғы 3-тоқсандағыдан азырақ қарқынмен төмендеуін күтуде (7-сурет).

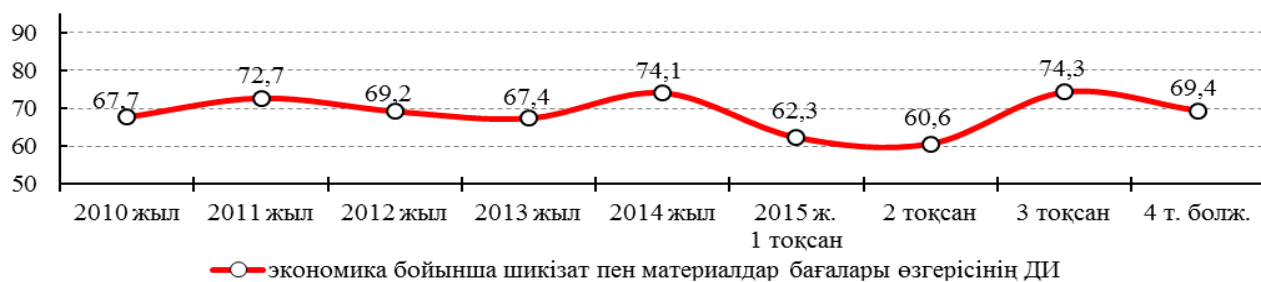
Кәсіпорындардың дайын өнімдеріне сұраныс өзгерісінің диффузиялық индексі

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, «Экономиканың нақты секторының кәсіпорындар мониторингі» ААШЖ «Есептілікті қалыптастыру» АЖО

Респонденттер шаруашылық субъектілермен 2015 ж. 3-тоқсанда сатып алынған шикізат пен материалдар бағаларының өсуін белгіледі – ДИ 74,3 құрады (2015 жылғы 2-тоқсанда – 60,6). 2015 ж. 4-тоқсанда ДИ 69,4 деңгейінде күтілуде (8-сурет).

Кәсіпорындармен сатып алынған шикізат пен материалдар бағалары өзгерісінің ДИ

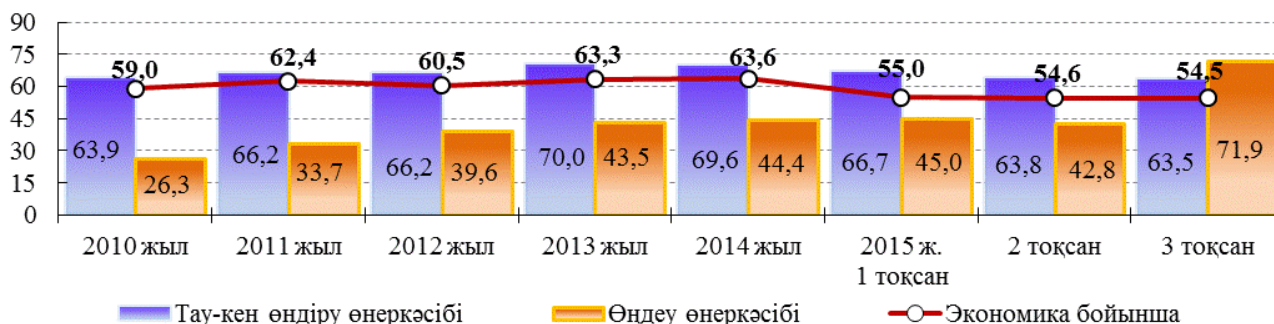
¹ Диффузиялық индекс (ДИ) құптарлық жауаптар мен өзгеріссіз жауаптардың жартысының қосындысы ретінде есептеледі. Бұл индекс қаралып отырған көрсеткіш өзгерісінің серпінін сипаттайтын жалпыланған индикатор болып табылады. Егер оның мәні 50 деңгейінен жоғары болса – бұл көрсеткіштің өсімін, егер де 50 деңгейінен төмен болса – төмендеуін білдіреді. Осы ретте диффузиялық индекстің мәні 50 деңгейінен алыс (жоғары немесе төмен) болған сайын көрсеткіш өзгерісінің (жоғарылаудың немесе төмендеудің) қарқыны жоғары болады.

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, «Экономиканың нақты секторының кәсіпорындар мониторингі» ААШЖ «Есептілікті қалыптастыру» АЖО

Сатудың тиімділігі (салық салғанға дейінгі) Атырау облысының экономикасы бойынша орташа алғанда 2015 жылғы 3-тоқсанда 2015 жылғы 2-тоқсанға қарағанда тек 0,1 пайыздық тармаққа төмендеп, 54,5% құрады. Осы ретте тау-кен өндіру өнеркәсібінде 63,5%-ға дейін төмендеу (63,8%-дан), ал өңдеу өнеркәсібінде – 71,9%-ға дейін едәуір өсім болды (2015 жылғы 2-тоқсандағы 42,8%-дан) (9-сурет).

9-сурет

Сатудың тиімділігі, %

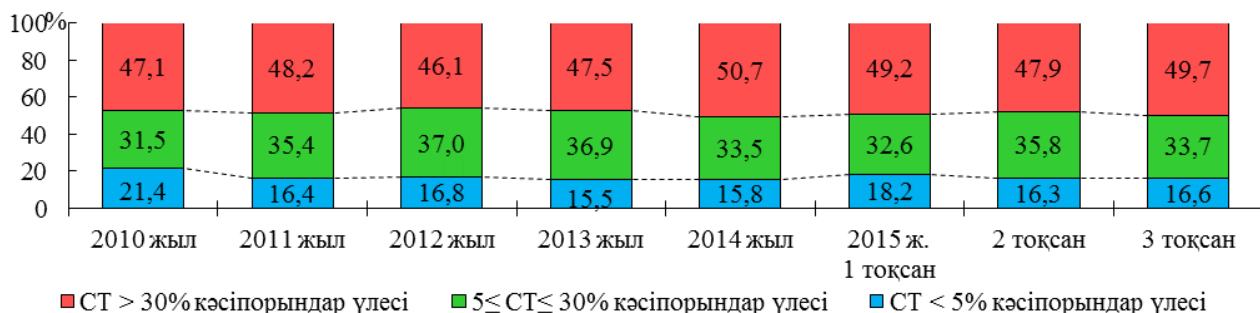

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, «Экономиканың нақты секторының кәсіпорындар мониторингі» ААШЖ «Есептілікті қалыптастыру» АЖО

2015 ж. 3-тоқсанда нақты сектордың қаржылық жағдайы келесі өзгерістермен сипатталған: шығынды және тиімділігі төмен кәсіпорындар үлесі 2015 жылғы 3-тоқсанда 16,6%-ға дейін өсті (2015 жылғы 2-тоқсандағы 16,3%-дан). Тиімділігі орташа шаруашылық субъектілердің үлесі 33,7%-ға дейін азайды (2015 жылғы 2-тоқсандағы 35,8%-дан) және тиімділігі жоғарылар 49,7%-ға дейін көбейді (2015 жылғы 2-тоқсандағы 47,9%-дан) (10-сурет).

10-сурет

Сатудың тиімділігі (СТ) деңгейі бойынша кәсіпорындарды топтастыру

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, «Экономиканың нақты секторының кәсіпорындар мониторингі» ААШЖ «Есептілікті қалыптастыру» АЖО

Атырау облысы кәсіпорындарының кезекті пікіртерімінің қорытындылары бойынша алдыңғы тоқсанмен салыстырғанда 2015 жылғы 3-тоқсанда орын алған келесі жағымды процестерді атап өтуге болады:

- мерзімі өтіп кеткен банктік берешегі бар шаруашылық субъектілер үлесінің азаюы;
- теңгемен кредиттер бойынша орташа сыйақы ставкасының төмендеуі;
- тиімділігі жоғары кәсіпорындар үлесінің өсуі;
- өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындарының сату тиімділігінің тез өсімі.

2015 жылғы 3-тоқсанда аймақта кредиттік, іскерлік және инвестициялық белсенділіктің біраз нашарлауы, дайын өнімге сұраныстың төмендеуі және шикізат пен материалдар бағаларының өсуі байқалды.

Экономиканың нақты секторының дамуына облыста төмендегідей мемлекеттік бағдарламалардың іске асырылуына ерекше мән берілуде:

- өндеу өнеркәсібінің дамуына бағытталған, 2015-2019 жылдарға арналған индустриалдық-инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламасы;
- инфрақұрылымдық дамудың «Нұрлы Жол» мемлекеттік бағдарламасы;
- «Ұлт Жоспары. 5 институционалдық реформаны жүзеге асыру бойынша жүз нақты қадам».

Бұдан басқа, Қазақстанның ДСҰ-ға кіруі Атырау облысы экономикасының негізгі секторларына шетелдік инвестициялардың құйылуына жаңа мүмкіндіктер ашады.

Мемлекеттік бағдарламалардың табысты іске асырылуы Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 елі шоғырына кіруді қамтамасыз ететін экономиканың өсу қарқындарын қалпына келтіруге мүмкіндік туғызады[4].

Кәсіпорындар мониторингін жүргізу қаржылық жағдайды, өндірістік, инвестициялық белсенділікті және экономикалық конъюнктураның өзгерісін талдау үшін жедел ақпаратты (ресми статистикадан озатын) алуға мүмкіндік береді, бұл қысқа мерзімді болжауға және Атырау облысының экономикалық дамуының перспективаларын анықтауға мүмкіндік туғызады.

Әдебиет тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Директорлар кеңесінің 2013 жылғы 24 сәуірдегі № 130 қаулысымен бекітілген Экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін дамытудың 2013-2017 жылдарға арналған тұжырымдамасы;

2. ҚР Ұлттық Экономика Министрлігі статистика Комитетінің ресми сайты – <http://stat.gov.kz>;

3. Атырау облысы экономикасының нақты сектор кәсіпорындары мониторингінің 2015 жылғы 3 тоқсан қорытындылары бойынша стандарттандырылған аналитикалық шолу;

4. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың 2015 жылғы 30 қарашадағы Қазақстан халқына Жолдауы.

Жамбыл облысы экономикасының нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін жүргізу туралы

Төлепбергенов Д.А. – «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Жамбыл филиалының Экономикалық талдау және статистика бөлімінің бастығы.

Кәсіпорындар мониторингі - экономикалық процестердің ақша-кредит саясатының құралдарымен байланыстағы үрдістерін айқындау үшін экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының қаржылық жағдайын және инвестициялық белсенділігін экономикалық конъюктураның сандық көрсеткіштері мен сапалық бағасының деңгейі мен динамикасын тұрақты түрде қадағалауға негізделген біртұтас жүйені білдіреді.

Көптеген елдердің орталық банктері өздерінің белгіленген міндеттерін, сонымен бірге ақша-кредит саясатын жүргізуді сапалы орындау үшін экономика субъектілерінің мониторингін, зерттеу жүргізу арқылы елдегі экономикалық ахуалға тәуелсіз бағалау жүргізуге тырысады. Экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін жүргізу алдыңғы қатарлы елдердің орталық банктерінің зерттеу қызметтерінің негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

Жекеленген елдердің орталық банктерінің кәсіпорындардың мониторингін жүзеге асырудағы мақсаты, нысаны және құралдары әртүрлі болғанымен, нақты сектор кәсіпорындарының мониторингі нәтижесінде шешімін табатын ортақ міндеттерін атап айтуға болады:

- нақты сектордың қаржылық тұрақтылығы мен несие тәуекелін жалпы және қызметінің негізгі түрлері бойынша бағалау;
- жүргізіліп жатқан ақша-кредит саясатының тиімділігін, экономикалық үрдістердің нақты дамуы есебімен жекеленген аймақтар және жалпы елдің деңгейінде бағалау;
- кәсіпорынның қаржылық жағдайын бағалау, өнімдерге сұраныс пен ұсыныстың өзгеруі, кәсіпорындарда инвестициялық ахуалды қалыптастыру негізінде экономикалық конъюктураны талдау және болжау.

Елдің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету, ұзақ мерзімді экономикалық дамудың сенімді алғышарттарын құру үшін Қазақстан Ұлттық Банкі жүргізіп отырған ақша-кредит саясатының ролін арттыру жалпы алғанда елдегі және негізгі салалардағы экономикалық үрдістердің өзара байланысын және негізгі бағыттарын тереңірек зерттеуді (талдау және болжау) қажет етеді.

Осыдан, Қазақстан Ұлттық Банкі елдің экономикасына әсерін тигізетін факторларды жедел анықтау және мемлекеттің ақша-кредит саясатын ақпараттық-талдамалық қамтамасыз ету мақсатында 2000 жылдың 4 тоқсанынан бастап экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін (үздіксіз қадағалау) және экономиканың негізгі салаларының өңірлік кесінінде шаруашылық жүргізуші субъектілерінің қаржылық жағдайы туралы деректер базасын толықтыруды жүргізе бастады.

Ұлттық Банк жүйесінде кәсіпорындардың мониторингін ұйымдастырудың негізгі мақсаттары, міндеттері, қағидаттары Экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін дамыту тұжырымдамасында көрсетілген. Экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін жетілдіру үшін Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін дамытудың 2013-2017 жылдарға арналған үшінші тұжырымдамасын дайындады, онда 2000 жылдан бері мониторингті жүргізу тәжірибесінен туындайтын басым бағыттар айқындалған.

Жаңа тұжырымдаманың негізгі мақсаты ел экономикасы субъектілеріне пікіртерімдер жүргізу арқылы экономиканың нақты секторын дамытуда қысқа мерзімде күтілетін өзгерістерді және ағымдағы жағдайды жедел бағалауды қалыптастыру болып табылады. Бұл мақсатқа жету Ұлттық Банктің қызметін, қаржылық тұрақтылықты, кредиттік

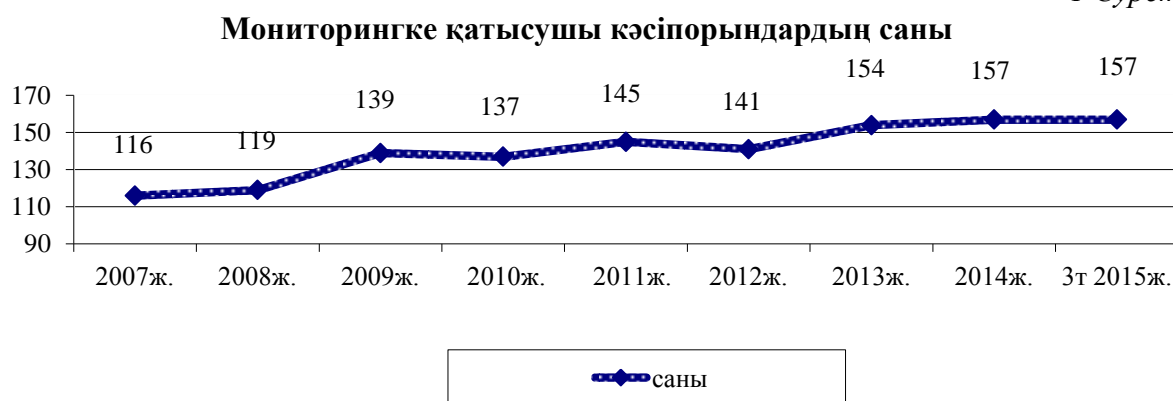
тәуекелдерді бағалаумен байланысты міндеттерді шешуге және инфляциялық күтулер мен деңгейлер бөлігінде ақпараттық-талдамалық қамтамасыз етуде кәсіпорындар мониторингінің нәтижесін пайдалану деңгейін көтеруге мүмкіндік береді.[1]

Қазіргі уақытта кәсіпорындарға (тоқсандық негізде) жүргізіліп отырған сауалнамалық пікіртерім Ұлттық Банкке бірқатар бағыттар : экономикалық конъюнктураның және оның құрамдас бөліктерінің өзгерістері; кәсіпорындардың өндірістік-шаруашылық, сонымен қатар инвестициялық қызметіндегі өзгерістері; өнімге деген сұраныс; инвестицияны қаржыландыру көздері; кәсіпорындардың күтулері; кәсіпорынның қаржылық жағдайының өзгеруі және сипаттамасы; кәсіпорынның банк кредиттеріне және банк қызметіне қолжетімділігі; кәсіпорындардың несиелеу мерзімін және пайыздық мөлшерлеме деңгейін бағалау бойынша талдамалық ақпаратты алуға мүмкіндік береді.

Ұлттық Банктің Жамбыл филиалы экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін ұйымдастыру бойынша жұмысын Экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін дамыту тұжырымдамасының (дамудың 3 сатысы) және Тәртіптің¹ шеңберінде жүзеге асырады.

Қазіргі уақытта республика бойынша мониторингке ел экономикасының барлық негізгі салаларынан 2 800 кәсіпорын қатысады. 2015 жылдың 3 тоқсанының қорытындысы бойынша Жамбыл облысында 157 кәсіпорын қатысты, ол республика бойынша 5,6 % құрайды. 2007 жылдан бастап осы кезеңге дейін мониторингке қатысушы кәсіпорындар саны 116-дан 157-ге дейін өсті.[2]

1 Сурет

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі («Экономиканың нақты секторының мониторингі» ААШЖ)

Статистикалық деректерге сәйкес Жамбыл облысында өңірдің әртүрлі экономикалық салаларынан 6200 жуық кәсіпорын (қызмет етуші заңды тұлғалар) тіркелген. Яғни, кәсіпорындардың мониторингіне қатысушылардың (157) үлесі Жамбыл облысында тіркелген барлық кәсіпорындардың 2,5% құрайды.

Мониторингке экономикалық қызметінің (саласы) түрі, көлемі және меншік нысаны бойынша әртүрлі кәсіпорындар қатысады. 2015 жылғы 1 қарашадағы жағдай бойынша аймақта бар ірі бизнес кәсіпорындары – 78 (оның ішінде мониторингке қатысатыны – 19), орта бизнес кәсіпорындары – 308 (40), шағын кәсіпкерлік субъектілері – 5 834 (98). Мониторингке қатысушы ірі және орта кәсіпорындар үлесі – 15,3 % құрады.[3]

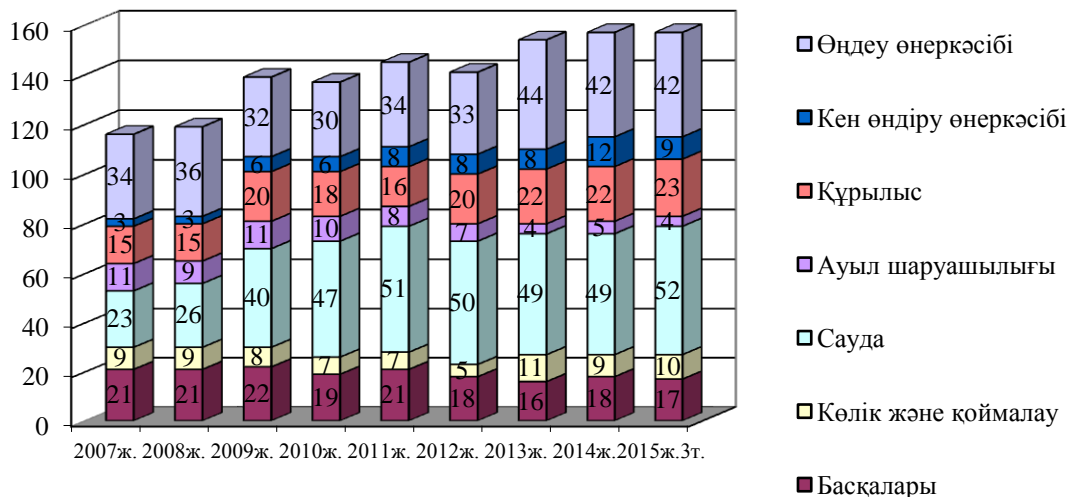
Өңір экономикасының нақты секторы қызметінің негізгі түрін көрсететін кәсіпорындардың салалық құрамы мынадай: өнеркәсіп өндірісі (барлық респондент

¹ Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Төрағасының 2014 жылғы 30 желтоқсандағы №587 бұйрығымен бекітілген Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің орталық аппаратының зерттеулер және стратегиялық талдау бөлімшесі мен аумақтық филиалдарының арасындағы ел экономикасының қаржылық емес секторындағы ағымдағы ахуалды және күтілетін өзгерістерді бағалау бойынша іріктеме мониторингінің бастапқы деректерін және талдамалық материалдарды дайындау жөніндегі өзара іс-қимылының тәртібі.

кәсіпорындардың 32%), сауда (33%), құрылыс (15%), көлік және қойма (10%), электрмен сумен жабдықтау, газ және жылу беру (5%), ауыл, орман және балық шаруашылығы (2%) және басқа салалар (3%).

2 Сурет

Мониторингке қатысушылардың салалық құрамы

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі («Экономиканың нақты секторының мониторингі» ААШЖ)

Келтірілген деректерден көретініміз мониторингке қатысушылардың құрамы негізінен аймақтың экономикалық қызметтерінің барлық негізгі түрлерімен ұсынылған. Қатысушылардың көп үлесін сауда, өндіру мен өңдеуші өнеркәсіптер, құрылыс, көлік және қойма алады. Жамбыл облысының Статистика департаментінің деректеріне сәйкес 2015 жылғы қаңтар-маусымдағы өңірлік жалпы өнім 453 180,6 млн. теңгені құрады, бұл жерде мониторингтің негізгі қатысушыларының үлесі 223 089,1 млн. теңгені немесе 49,2% құрады.[4]

Мониторинг нәтижесі бойынша толымды және барабар талдамалық материалдар алу мониторингке қатысушы кәсіпорындардың көрнекілігіне, яғни кәсіпорындармен елдің және аймақтың экономикасының салалық құрылымы қандай деңгейде берілуіне байланысты.

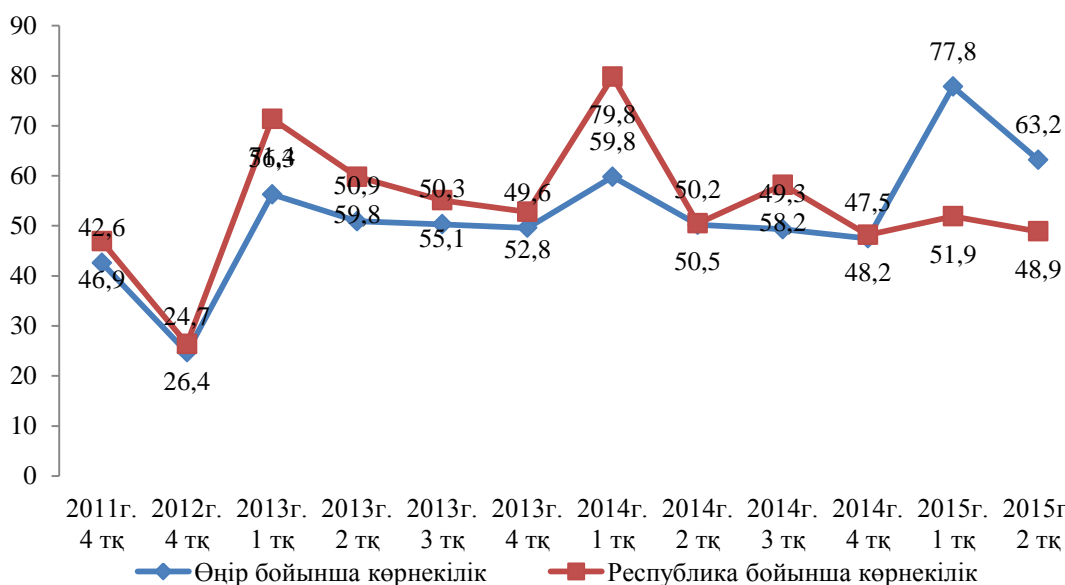
Экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін дамытудың 2013-2017жж. арналған тұжырымдамасына сәйкес кәсіпорындарды іріктеу көрнекілігін одан әрі жетілдіру басым бағыттардың бірі болып табылады. Респонденттерді негізгі салалар бойынша теңестіруді қамтамасыз ете отырып өңірлік іріктеуді пікіртеріміздің жаңа қатысушыларын тарту арқылы өсіруге байланысты жақсарды деп күтілуде.[5]

Филиал мониторингке қатысу үшін кәсіпорындарды тарту жұмысын кәсіпорындарды іріктеу көрнекілігі көрсеткішінің есебі негізінде өңір экономикасының салалық құрылымын ескере отырып кәсіпорындар мониторингін жүргізу жөніндегі іс-шаралар кестесіне сәйкес жүргізді.

Өңір бойынша іріктеу көрнекілігі 2011 жылғы (4 тоқсан) 42,6% -дан 2015 жылдың 2 тоқсанында 63,2% дейін жақсарды. 2011 – 2015 жылдар аралығында іріктеу көрнекілігінің орташа көрсеткіші 51,8% құрады.

Мониторингте қатысушы кәсіпорындарды іріктеудің көрнекілігі

пайыздық көрсеткіш

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі («Экономиканың нақты секторының мониторингі» ААШЖ)

Жоғарыда айтқанымыздай, өңірдегі кәсіпорындар мониторингінің негізгі міндеті - пікіртерімнің жеделдігін және экономиканың нақты секторы кәсіпорындарын іріктеу көрнекілігін арттыру. Кәсіпорындардың мониторингке ерікті түрде қатысуы жағдайында кәсіпорындардан пікіртерімдерді алу жеделдігі де жақсарды, егер мониторингті бастаған кезде (2000-2007жж) пікіртерімді жүргізуге 30 күннен аса уақыт қажет болған болса, ал 2015 жылғы 3 тоқсанда 20-шы күні 91% орындалды.

2015 жылдың басынан бастап кәсіпорындардың тоқсандық пікіртерімдері экономиканың нақты секторында қалыптасқан негізгі үрдістер мен экономикалық жағдайларға өңірлік деңгейде келесідей қорытындылар жасауға мүмкіндік береді.

2015 жылдың 3 тоқсанында дайын өнімге деген сұраныс төмен деңгейде қалды, сұраным өзгерісінің диффузиялық индексі² 46,5 (бұл көрсеткіш 2 тоқсанда 45,5 құраған) құрады.[2]

2015 жылдың 1 тоқсанында шикізат пен материалдардың бағасы жоғары болды. Бағаның өте жоғары өсуі 3 тоқсанда байқалды (диффузиялық индекс 75,5 құрады), бірақ ағымдағы жылдың 4 тоқсанында өсу қарқыны төмендегені байқалып, диффузиялық индекс 69,7 құрады, бірақ ол да жоғары көрсеткіш болып саналады.

2015 жыл бойында кәсіпорындардың дайын өнімдеріне де баға өсті, егер 2015 жылдың 1 тоқсанында диффузиялық индекс 48,7 көрсеткішінде тоқтаған болса, ал осы жылдың 3 тоқсанында бұл көрсеткіш 56,7 дейін өсті. 2015 жылдың 4 тоқсанында кәсіпорындар бағаның өсуін күтуде.

2015 жылы кәсіпорындардың айналым активтерін негізінен өз қаражаты есебінен қаржыландыру үрдісі сақталды, оны кәсіпорындардың 80%-нан астамы атап көрсетті, ал банктердің кредиттерін пайдаланған кәсіпорындар саны 12% аспайды.

² Диффузиялық индекс сала бойынша қаралып жатқан көрсеткіштің өзгеру динамикасын сипаттайтын индикатор болып табылады. Жауаптардың сомасымен қатар «арту», жауаптардың жартысы қаралады «өзгеріссіз». Егер оның мәні 50 ден жоғары болса, онда ол артуды білдіреді, егер 50 ден төмен болса, өткен тоқсанмен салыстырғанда төмендегенін білдіреді. Бұл ретте диффузиялық индекстің мәні 50 ден ары болса (жоғары немесе төмен), көрсеткіштің өзгеру қарқыны соғұрлым жоғары болады.

2015 жылдың 3 тоқсанында нақты сектордың қаржылық жағдайы келесідей өзгерістермен сипатталды: шығынмен шыққан және тиімділігі төмен кәсіпорындар үлесі өсті (2015 жылдың 2 тоқсанында 22,1%-дан 27,1% дейін), тиімділігі орта кәсіпорындардың үлесі төмендеді (2015 жылдың 2 тоқсанында 42,0% -дан 40,6% дейін), және тиімділігі жоғары кәсіпорындар үлесі 32,3% дейін (2015 жылдың 2 тоқсанындағы 35,0% -дан) төмендеді.

Сату тиімділігі облыс экономикасы бойынша орташа алғанда біршама төмендеді (25,6% дейін), сонымен бірге өндіруші өнеркәсіпте шамалы (47,6% дейін) өсті, өңдеуші өнеркәсіпте (35,9% дейін) өсті.

2015 жылғы 3 тоқсандағы пікіртерім нәтижелері бойынша мониторингке қатысушылардың 17,8% екінші деңгейдегі банктерден несиелер алды (12,1% жаңа несие алса 5,7% қолданыстағы несие желісі бойынша траншатар алды). 2015 жылғы 4 тоқсанда кәсіпорындардың 15,3% банктік несиелерді пайдалануға ниет білдіруде.

Кәсіпордардың мониторингі жүйесін жетілдіру Қазақстанның Ұлттық Банкіне ақша-кредит саясатының шараларын дер кезінде қабылдау үшін ағымдағы жағдайды және елдің және өңір экономикасының нақты секторындағы өзгерістерді объективті және жедел түрде талдауға және бағалауға мүмкіндік береді.

Жалпы мониторингі жүргізудің артықшылығы статистикалық және қаржылық есептіліктерде көрсетілмейтін ақпаратты қатысушы кәсіпорындардың алу мүмкіндігі. Бұл ретте мониторингінің нәтижелері ресми статистиканы алмастырмайды, бірақ экономикадағы үрдістердің, оған ықпал етуші факторларды аз уақытта бағалауға мүмкіндік береді, және де ресми статистикаға қосымша болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Директорлар кеңесінің 2013 жылғы 24 сәуірдегі №130 қаулысымен бекітілген Экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін дамытудың 2013-2017 жылдарға арналған тұжырымдамасы;
2. 2015 жылғы 3 тоқсандағы Жамбыл облысы бойынша стандартталған талдамалқ шолу;
3. Ресми статистикалық ақпарат (салалар бойынша) «2015 жылғы 1 қарашаға Бизнес тіркелімі»;
4. 2015 жылғы 21 қазандағы №12-1-51/405 Жедел деректер «2015 жылғы қаңтар-маусымға Жамбыл облысының өңірлік жалпы өнім» (Жамбыл облысының Статистика департаменті);
5. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Төрағасының 2014 жылғы 30 желтоқсандағы №587 бұйрығымен бекітілген Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің орталық аппаратының зерттеулер және стратегиялық талдау бөлімшесі мен аумақтық филиалдарының арасындағы ел экономикасының қаржылық емес секторындағы ағымдағы ахуалды және күтілетін өзгерістерді бағалау бойынша іріктеме мониторингінің бастапқы деректерін және талдамалық материалдарды дайындау жөніндегі өзара іс-қимылының тәртібі.

Батыс Қазақстан облысында қолма-қол ақшасыз есеп айырысуды дамыту

Дан Е.И.—«ҚР Ұлттық Банкі» РММ Батыс Қазақстан филиалы қолма-қол ақшамен жұмыс және кассалық операциялар бөлімі бастығының орынбасары.

Дүние жүзінің барлық дамыған елдерінде уақ бөлшек саудадағы төлемдер қолма-қол ақшасыз есеп айырысу жолымен, төлем карточкаларын пайдалана отырып өткізіледі.

Қолма-қол ақшасыз есеп айырысу нарығын дамыту мемлекеттің ең басым міндеті болып табылады, өйткені субъектілерінің кірістері мен шығыстары өзара есеп айырысуды неғұрлым ашық жасауға мүмкіндік береді, бұл елдің сыбайлас жемқорлыққа және көлеңкелі экономика үлесінің азаюын төмендетуге әсер етеді. Қолма – қол ақшасыз төлемдер нарығы дамуының негізгі көрсеткіші олардың қолжетімділігі болып табылады, яғни кез-келген уақытта және кез-келген жерде төлем карточкаларының көмегімен төлемдерді жүргізу мүмкіндігі бар. Сондықтан мемлекет осы мәселеге үлкен көңіл бөледі.

Әлемдік тәжірибені ескере отырып, яғни төлем карточкалары, Интернет-банкинг, тез төлеу терминалдары және клиенттерге қашықтықтан қызмет көрсетудің басқа да әдістерінің көмегімен электрондық банктік қызмет көрсетудің қазақстандық нарығы жұмыс жасайды.

Соңғы 5 жылға қолма-қол ақшасыз төлемдер нарығының талдауы, Батыс Қазақстан облысында 2016 жылғы 1 қаңтардағы ахуал бойынша айналыстағы төлем карточкаларының саны 422,4 мың, ал оларды ұстаушылар саны 42,8 пайызға өсіп, 422,4 мың адамды құрағанын көрсетті [1]. 2012 жылдың 1 қаңтармен салыстырғанда, облыс бойынша айналыстағы төлем карточкаларының саны 50,5 пайызға өсті [2].

1- сурет

Төлем карточкаларын ұстаушылар санының өзгеру динамикасы (мың.адам)

Дереккөз: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Төлем карточкалар санының өзгеру динамикасы (мың дана)

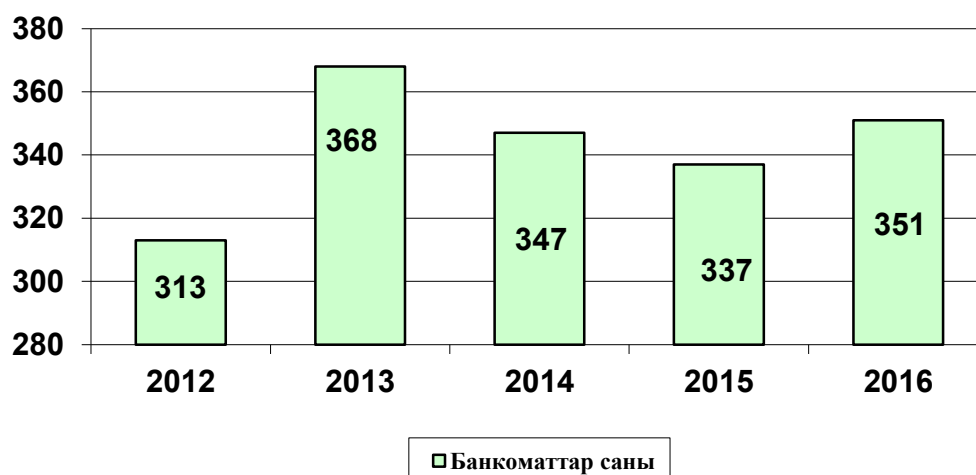

Дереккөз: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Қолма-қол ақшасыз төлемдердің нарығын дамыту дәрежесі төлем карточкаларын қызмет көрсетудің тармақталған желісінің болуына байланысты. Қазіргі кезде Батыс Қазақстан облысының тұрғындары төлем карточкаларымен операциялар жүргізген кезде POS-терминалдар мен банкоматтарды пайдалана алады. Бұл ретте сауда - сервистік кәсіпорындар тауарлар мен қызметтерге төлеу үшін төлем карточкаларын қабылдайды.

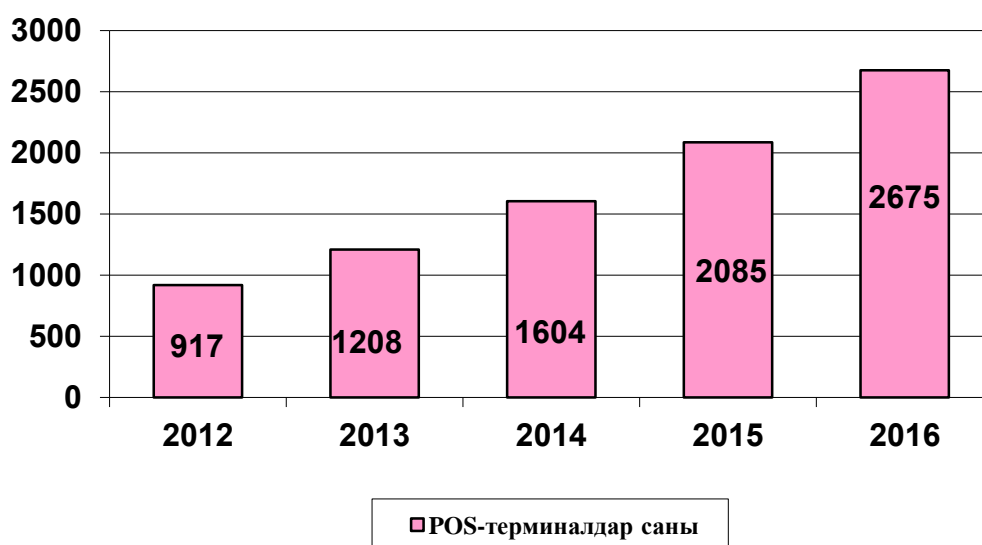
Осылайша, Батыс Қазақстан облысында 2016 жылғы 1 қаңтарға банкоматтар саны 351 (2012 жылғы 1 қаңтармен салыстырғанда 11,1%-ға өскен) [3], POS-терминалдар саны 2675 (191,7%-ға өскен) [4], ал төлем карточкаларын қабылдайтын сауда - сервистік кәсіпорындары 1360 бірлікті құрайды (273,6%-ға өскен) [5]. Екі, үш және одан да көп банк филиалдарының POS-терминалдары орнатылған сауда-сервистік кәсіпорындар да бар. 2012 жылғы 1 қаңтармен салыстырғанда төлем карточкаларына қызмет көрсету жүйесі өсуінің оң беталысы байқалады:

Банкоматтар санының өзгеру динамикасы (дана)

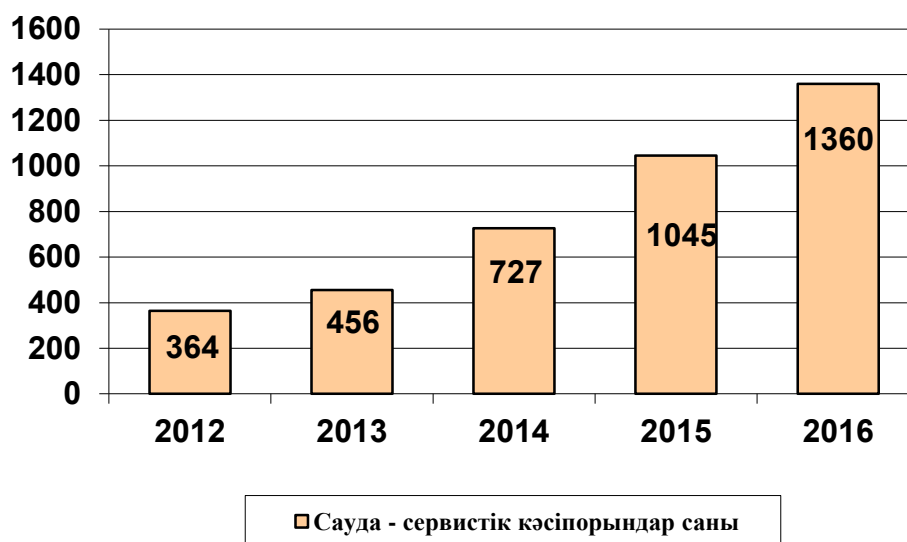
Дереккөз: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

POS-терминалдар санының өзгеру динамикасы (дана)

Дереккөз: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Сауда - сервистік кәсіпорындар санының өзгеру динамикасы (бірлік)

Дереккөз: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Қазіргі кезде Батыс Қазақстан облысында төлем жүйелері арқылы өтетін қолма-қол ақшасыз төлемдер көлемі ұлғаюының тұрақты үрдісі сақталуда [6].

**Қолма-қол ақшасыз төлемдер транзакциялар санының өзгеру динамикасы
(мың транзакция)**

Дереккөз: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Алайда, төлем карточкасымен жүргізілетін операциялардың ең кең таралғаны – банкоматтардан қолма-қол ақшаларды шешу жолымен жалақыны алу болып табылады. Бұл халықтың төлем карточкаларын тауарлар мен қызметтерді сатып алған кезде төлем құралы ретінде төмен пайдалануымен, сонымен қатар көптеген сауда ұйымдарында, әсіресе кішігірім дүкендерде төлем карточкаларын қабылдау үшін арнайы техникалық құралдардың жоқ болуымен түсіндіріледі. Карточканы ұстаушы карталы шотқа жалақыны алған кезде, көп жағдайда, төлем карточкасын ақша алудың аралық құралы ретінде пайдаланып қана қояды.

Қолма-қол ақшасыз есеп айырысуды дамыту – қаржы секторындағы көлеңкелі айналымды төмендету бойынша негізгі шаралардың бірі болып табылады. «Қазақстан Республикасының аумағында жүзеге асыру кезінде жеке кәсіпкерлер немесе заңды тұлғалар өз қызметін жүзеге асыратын жерлерде төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға арналған жабдық (қондырғы) орнатуды қамтамасыз етуге, сондай-ақ төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға міндетті жекелеген қызмет түрлерін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 29 желтоқсанындағы № 1743 Қаулысы, қызметі аталған ҚР Үкіметінің Қаулысымен анықталған жеке кәсіпкерлерге және/немесе заңды тұлғаларға қатысты, қолма-қол ақшасыз есеп айырысуды көбейту бойынша Үкімет жұмысының жалғасуы болып табылады.

Алайда Үкіметтің № 1743 Қаулысын енгізу кезінде банктер POS-терминалдардың жетіспеушілігі салдарынан кәсіпкерлердің барлық ұсыныстарын қанағаттандыруға дайын емес болып шықты. Нәтижесінде коммерсанттар заңнаманың бұл талабын уақытында орындай алмады.

2014 жылғы 10 маусымында «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды.

Бұл Заңда келесі өзгерістер қарастырылды:

- 1) жеке кәсіпкерлер және (немесе) заңды тұлғалар 2014 жылғы 1 шілдеден бастап өздерінің қызметін жүзеге асыратын жерлерде төлем карточкаларын пайдаланып төлемдерді қабылдауға арналған қондырғыны орнату мен қолдана бастауы міндетті;

- 2) ортақ пайдаланатын телекоммуникациялар желісі жоқ жерде орналасқандарды қоспағанда, Қазақстан Республикасының салық заңнамасына сәйкес арнаулы салық режимін қолданатын және қызметін Астана, Алматы қалаларында, облыстық маңызы бар қалаларда жүзеге асыратын жеке кәсіпкерлер (немесе) заңды тұлғалар осындай жабдықты (құрылғыны) 2016 жылғы 1 қаңтарынан бастап орнатуды және қолдануды қамтамасыз етуге міндетті;
- 3) белгіленген міндеттемелер мен ережелер сауда операциялары, жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету кезінде қолма-қол ақшаны пайдаланбай ақшалай есеп айырысуды жүзеге асыратын жеке кәсіпкерлерге және (немесе) заңды тұлғаларға қолданылмайды.

Мәселен, бұл құжатқа енгізілетін түзетулермен қатар оған қатысты басқа да заңдарға (соның ішінде Әкімшілік құқық бұзушылық кодексіне) төлем карточкаларды пайдалана отырып төлемдерді қабылдауға міндетті, бірақ оны жүргізбейтін сауда және қызмет көрсету ұйымдарына әкімшілік жауапкершілік шаралары енгізілетін болады. Егер бұрын сауда ұйымдары төлем карточкаларын қабылдамағаны үшін жауапкершілікке тартылған болса, енді олар сауда орнында терминал болмағаны үшін де жауапқа тартылатын болады.

Осылайша, 2016 жылы Қазақстанның сауда-сервистік желісі барлық дамыған елдердегідей төлем карточкаларын жаппай қабылдау мүмкіндігіне ие болуы қажет. Бұл берілген процестің барлық қатысушылары үшін оң әсерін беретін болады.

Қазақстанның қолма-қол ақшасыз төлемдер нарығын дамыту көлеңкелі экономика деңгейін төмендетуге ғана әсер етіп қоймай, сонымен қатар елдегі қызмет көрсету мен сатылымдардың белсенді дамуына ықпал ететіндігін атап өткен жөн. Төлем карточкалары арқылы қолма-қол ақшасыз төлемдер санының өсуі сатып алушылардың саны мен сауда айналысы көлемінің ұлғаюына, қолма-қол ақшаны сақтауға, өңдеу мен тасымалдауға кететін шығындарды азайтуға, барлық сауда (қызмет көрсетуші) ұйымдардың төлем операцияларының уақытылы орындалуын есепке алу мен бақылау сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Мемлекеттік тұрғыдан алсақ, халықты қолма-қол ақшамен қамтамасыз ету бойынша шығындар төмендейді, салық төлемдері арттырылатын болады. Сонымен қатар, банктік карточканың иесі, оның әмбебаптылығынан басқа, бірнеше артықшылықтарға ие болады:

- карта иесіне өзімен бірге ірі сомадағы қолма-қол ақшаны алып жүрудің қажеттілігі жоқ;
- карта жоғалған немесе ұрланған жағдайда, карта иесі бір қоңырау арқылы банктің Call - орталығына немесе интернет – банкинг арқылы төлем картасымен жүзеге асырылатын операцияларды бұғаттай алады;
- көптеген елдердің заңнамасы елге әкелінетін және шығарылатын қолма-қол ақша көлеміне шектеу қарастырылған. Банктік карталар бұл ретте, кедендік есепке алуға жатпайды, тиісінше, олардың көмегімен кез келген соманы алып өтуге болады;
- халықаралық төлем жүйелерінің банктік карталарымен әлемнің көптеген елдерінде тауарлар мен қызметтерді, сондай-ақ Интернет арқылы тауарларды сатып алуға, қызметтерді төлеуге мүмкіндік бар;
- банкоматтан немесе сауда терминалдарынан қолма-қол ақшаны алу немесе тауарлар мен қызметтерді төлеу әлемнің кез келген нүктесінен жылдам жүзеге асырылады;
- банк картасының иеленушісі басқа қалада, тіпті басқа елде болса да, шотты тез толтыру мүмкіндігіне ие;
- ұсақ ақшалар сақтаудың және ұстаудың қажеттілігі болмайды (әсіресе монеталар), бұл карта ұстаушыға да, сауда ұйымына да ыңғайлы;
- POS – терминалдық желі инфрақұрылымының жақсаруымен, халыққа банктік карточка өнімдерінің түрлі бонустық бағдарламалары қол жетімді болды. Тауарлар мен қызметтерді төлеуге төлем карталарын белсенді пайдалануы, жұмсалатын қаражатты үнемдеуге немесе қажетті тауарлар мен қызметтерді алуында жоюға болады, бонустарды жинауға мүмкіндік береді.

Еуропалық елдерде қолма-қол ақшасыз есеп айырысулар көп жылдан бері танымал және қолма-қол ақшаның үлесі онда шамамен 10% құрайды. Бұл елдердің тұрғындарының көпшілігі тіпті 500 еуronың көрінісін де білмейді, ондай ақша белгілерін зауықсыздықпен қабылдайды. Мысалы, француздар орташа есеппен, қалталарында 20 еуродан аспайтын ақшамен жүреді.

Бөлшектік төлемдегі техникалық инновацияларды енгізуді қолдайтын елдер, қолма-қол ақшасыз операцияларды пайдалануға тырысады. Осылайша, Канадада барлық ақша көлеміндегі қолма-қол ақшаның үлесі шамамен 10%, ал Жапонияда – 7% құрайды. Халықаралық есеп айырысу Банкінің деректемелері бойынша Швеция экономикасында, қолма-қол ақша тек 3%-ды ғана құрайды. Көптеген швед қалаларында қолма-қол ақшамен тіпті автобус билеттерін де сатып алу мүмкін емес: билеттерді SMS-хабарлама арқылы сатып алады.

Батыс Қазақстан облысында банктік пластикалық карта нарығы пайда болғалы, он жылдан астам уақыттың ішінде, әсіресе, соңғы жылдары оның дамуы серпін қосты деуге болады. Атап айтсақ, пластикалық картаның эмиссиясы артуда, картшот бойынша айналымдар мен қалдықтар өсе түсуде, бұл қызметтерді пайдалану аясы кеңейе түсуде. Сонымен қатар, обылысында пластикалық карталардың функциялары әлі де толық мөлшерде пайдаланылмай отыр.

Төлем карталарын пайдалану арқылы қолма-қол ақшасыз төлемдердің одан әрі дамуы үшін бірқатар шаралар қажет: сауда-сервистік кәсіпорындардың өз қызығушылықтары, Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Жекелеген қызмет түрлерін және төлем карталарын пайдаланумен төлемдерді қабылдауға арналған жабдықтарды (құрылғыларды) пайдалану тізбесін бекіту туралы» қабылданған Қаулы талаптарының орындалуына бақылауды күшейту.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс - қимыл мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2014 жылғы 10 маусымдағы No 206 -V Заңы;
2. «Қазіргі заманда қолма-қол ақшасыз төлемдер», шолу ақпарат «Вестник Приднестровского республиканского банка» №9'2015.
3. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің нтернет ресурсы: www.nationalbank.kz.